

Косач Ю.

СОНЦЕ В
Чигирині

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00595318 (V)

ОСАЧ

3475

45

СОЩЕ

ЧИТАРИ

Читайте!

Передплачуйте!

Наш Прапор

ілюстрований популярний часопис,
що виходить двічі в тиждень
в четвер і в неділю

„НАШ ПРАПОР“ — приносить у кожному числі статті на політичні, господарські та культурні теми і багато інформацій з цілого світа.

„НАШ ПРАПОР“ — дає в кожному числі обширний огляд української та чужої преси, з якого читач довідується про те, що пишуть другі газети.

„НАШ ПРАПОР“ — інформує про українське життя на всіх українських землях.

**КОЖНИЙ ТОЧНИЙ ПЕРЕДПЛАТНИК
„НАШОГО ПРАПОРУ“**

дістає щомісяця безплатно

ОДИН ТОМ „УКРАЇНСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ“

ПЕРЕДПЛАТА НА „НАШ ПРАПОР“

в краю разом з „Українською Бібліотекою“:

місячно з 1. томом	1 зл. 95 гр.
на 2 місяці з 2. томами	3 „ 70 „
чвертьрічно з 3. томами	5 „ 55 „
піврічно з 6. томами	11 „ 10 „
річно з 12. томами	22 „ 20 „

закордоном разом з „Українською Бібліотекою“
(12 томів) річно згори 32 зл., або їх рівновартість.

Нові передплатники „Нашого Прапора“ в краю
дістануть всі попередні випуски „Української Бібліотеки“
по надісланні належитости за упаковання й пересилку,
числячи по 35 гр. за 1 том.

Адреса: ЛЬВІВ, КОСЦЮШКА 1 а, чек.konto 500.277.

Юрий Косач

10

21.10.34

“УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА”

9 (21)

ВЕРЕСЕНЬ

1934

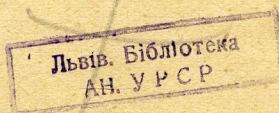
ЮРІЙ КОСАЧ

Сонце в Чигирині

(Повість про декабристів на Україні)

З послівям і примітками
Миколи Голубця

~~55971~~ / 21

Л Ъ В І В

А К Л А Д О М І В А Н А Т И К Т О Р А

Друковано 5.000 примірників.

Львівська державна
наукова бібліотека

№

2875

Обгортка рисунку Юрія Кірієнка.

Друк. М-дицький—Тиктор, Львів, Бляхарська 9. Тел. 34-6

„З М О В А Ш А Л Е Н И Х“

ПЕРША ЧАСТИНА.

І. Д О М І В К А Я К О Б І Н І В

Яскір перебігав дорогу наввперейми з петровим батоном і з нечуї-вітром. Там чебрець, там роман пах на ланах, на золотополих. Край ланів голубине небо ледви шелевіло, не грало, чаймами хмарок розпіяло волошковий намет саетовий і задумалось.

Гоже літо було року Господнього 1825-го.

Брика поштових, розгойдана, забрьохана таратайка, запряжена в худерляві казьонні шкапи виборсалась із ярка, з Борщагівської балки, випялась на горбок, на Перепятиху й знову покотилась у низ — між колосистими, жовтогарячими хвилями пшениць сховались чілки коней та візників картуз.

В долі розсипався білесенькими хатками-мазанками в чепурних черешневих садках утоп Васильків. Старі вітряки, тихо поскрипуючи, застигли на видмах, на оболоннях, за тополями простягли свої лапаті крила. І старий гречкосій в вибиваних штанях ліниво торкнув солом'яного бриля — воли знехотя звернули з колії — цоб, цабе — брики посторонились. Ід Білій церкві шлях, що з Київ'а йшов, завізний чумацькими мажами розбігся біля київської карбованої застави в тинчасті вулички. Поштова брика заплигала на вибоях, вибралась на майданчик, де геготинням привітали її пушинки гусей, що паслись на зеленому маленькому вигоні. Тут, зараз за церквою з синенькою банею, старою та затишною між липами, біля обдріпаного будиночку з повіткою, з похиленим, під трухлявими гонтинами, ганочком спиналася.

Із брики виплигнув легко та зручно мандрівник

у запорошеному плащі в чако з білою китицею та ви-
п'ятим двоголовим вірлом, високих чоботях з остро-
гами.

Опецькуватий начальник станції, заклавши руки
в бездонні кишені кратованих шараварів з димчатого
нанкіну, пильно дивився на брику, на мандрівця, на
його чоботи й обличчя смагле, продовгасте, сховане
в тіні чака.

— Коні на Тульчин, зараз! — гукнув мандрівник
дзвінко й нетерпляче.

Начальник понюхав табаки, глибоко потягнув нізд-
рею і довго не міг чихнути.

— Нема коней, ваша милість.

Очка його, під окулярами, глумливо посміхались:
знаємо, мовляв, фертиків таких, що в очі порох сиплять,
та дарма, почекаєш, голубе, не такі ще чекають...

Мандрівник швидко розіпняв плаща — блиснули
еполети й однострій гвардійського старшини, золотом
шитий комір, заіскрилась рукоять шаблі, дорога з сріб-
ним дармовісом, з парчевою торбою. Добув із глибини
мундіру подорожній приказ, махнув ним перед носом
начальникові:

— Фельдегером їду, височайшим велінням, у штаб
другої армії! Коні мусять бути! Чуєш, старий?

Начальникові очка закліпали, під руденькими віями
зайшлися сльозою, почервоніли, заметушились сполоха-
ними мишками.

— Зачекайте, ваша милість, одну мить — лишень
коні заложимо. Руму, браги чи чаю?

Тупцював із заду, поки ввійшли в кімнату, обтер
полою крісло, дмухнув на стіл. В темній горниці дзиж-
чали мухи, вовтузились під низькою стелею, добувались
до бутлів з наливкою, з ягодами, ховзались по рамі
портрету бундючного генераліссімуса, фельдмаршала Су-
ворова. А маленькі козачки гарцювали біля копит здо-

ровенного козака Платова й отаман Пшеничний коло штиком кургузого, дихавичного французика. Був під ним і напис, ще неполинялий: »Ну, мусью, проси пардону — ополченця — втіхи трону, будеш знати, бузувіре, нерозумна твоя гире, як займати малороса, як ходити в чуже просо. З малоросом кепські жарти — не поможе й Бонапарте, наживай мерщій пятами, бо інакше лихо з вами!« Мандрівник, прочитавши цей невибагливий, жартовливий віршик, зложений якимсь невідомим віршописцем, посміхнувся.

Коломазь і кінська зброя лежали на долівці, шовкові хустки й суконні однострої виглядали з куфрів, важких, кованих залізом. Синьобрюхі цінцьобрюхи й червоногорлі снігурі кукурічились на кахльовій печі — так усе було як скрізь по поштових станціях і прикорожніх коршмах.

Дівчина в квітчастій хустці, з разками намиста й дукачів на білій шиї, чорноока та чорноброва, принесла глек із питвом, спаленіла маком і шугнула в двері, зиркнувши й посміхнувшись хитрими оченятами до гарного мандрівника.

...штоси різав бестія дявольськи! — говорив за тонкою перегородою хтось у цій самій кімнаті. Наш мандрівник спостеріг тільки тепер, що не сам, але побачити нікого не міг, бо перегорода була глуха, до самої стелі.

...з німців мабуть був, французьку кампанію інтендантом пробув, вийшов у 815-ім у відставку. В Ольвіополі, де наш полк застряг, тоді коли неаполітанську революцію втихомирювати збирались, здається скарбником був. Жіночка, одна казка Шегерезади! Наші всі дуріли за нею, стрілялись, бо-ж в окрузі не було ні одної жінки, гідної уваги. Коні, вино, гульня по жидівських коршмах та й карти — єдине заняття. Поручник же наш Сухина, душа-парень, звільнений з гвардії,

справжній Манфред, Дон-Жуан український, заложився з нами, що її добуде. Цнотливаж наша Лара була, до біса цнотлива. Ще й чоловік бурбон, сухий німчура, сливе під замком тримав бідолашну! Граєм у коршмі, як звичайно, наш скарбник клюнґери загинає — всіх ріже в польський банчок, купа золота. А по півночі як зачарував — не йде карта. Прорізає німець усе, що мав, грає на пароль, не йде карта, хоч убий. Жовтодзьобі прапорщики кладуть на лопатки — тисяч десять просадив неборака, мало не плаче, зблід, мабуть скарбові гроші проциндрив. А тоді підходить до нього Сухина і так, як він це вміє, крізь зуби: »Дозвольте, добродію, мені карту, я ще з вами не грав«. — »Прошу«, — каже той, а сам тремтить. — »На що бажаєте ставити?« — »На вашу жінку«, — відповідає наш очайдух спокійно. »Дозвольте, я не дочув«, — перепитує німець. — »На вашу жінку, а з мого боку куш п'ятнадцять тисяч...« І як гадаєте, що німець зробив?

— Вихопив пістоля?

— Де пак! Холодно так глянув на Сухину й питає чим платить, золотом чи асигнаціями? Сухина вивалив капшук золота — німцю аж очі розбіглись. Іде? Йде. Мечуть. Пароль в десятій загнув, туз, король пре, дама сміється. »Ваша бита«, — каже німець і руки тягнуться уже до золота. — Пардон, добродію, — говорить Сухина і викидає карту: »Ваша бита!« — і козирною двійкою, уяв'їть собі, забив.

— Неймовірний хід. І виграв жінку?

— Так, уяв'їть собі, німець вибіг — ми гадали повіситися, але приводить до квартири Сухини заплакану даму і каже: »Знайте, поручнику, я своє слово стриму, бо також був старшиною, але домагаюся від вас сатисфакції, найсуворішої«. »Прошу, — відповідає Сухина, — я готов кожної хвилі до послуг, але знайте, що я з виграної й так користати не збірався, а вам

хотів позичити гроші, щоб відігрались». Поединок — обидва стріляють у повітря — обійми, приязнь, Сухина частим гостем, жінка німця закохується в нього й обоє тікають до Волощини. Але пожиття було коротке — жінка вмирає на пропасницю, Сухина вертає, його карають, за дезерцію, на півтора року в лінійні полки на Кавказі. Чи не дивна історія, панове?

За перегородою брязчали остроги, шаблі, дзвеніли поставці. Мабуть кватиранти ждуть на підводи — подумав мандрівник і знуджено позіхнув. Таких історій він чув аж забагато. Але мимохіть, слухаючи розмови, знов підвів голову й насторожився.

— Твій гусарин Сухина починає мене вабити, Щепило, — озвався розважний, повільний голос, — такі нам можуть пригодитися. Аджеж бешкети й витівки в душі Корсаря свідчать про велику фантазію цього кавалера, а нам фантазія ніколи не зашкодить...

Щепило зареготався дуже й дзвінко.

— До чорта, Кузьмин уже напевно обрав його на гордовитого, хмурого Кондорсе! Ладен із мене робити Дантона...

— А мені здається, — докинув третій голос, молодий і пристрасний, що ваш Корсар «носить серце на перевязі», бундючний пустун. Нині багато їх, знуджених життям і зневірених у людях, що шукають диких скель і пустель. На ділі це невдачники, їдкі самітники й боягузи...

— Ну, хотів-би я, Киреїв — сьязався Щепило, — щоби Сухина почув огсе. Мабуть без вух пішов-би ти до дому за «боягуза». Я, любий, бачив його в ділі: під Ульм, під Єною, під Ілавою, під Смоленськом і Тарутіном. Я бачив як, у Парижі, в чотирнадцятому році, він обтинав у Фонтенебльо мережки на рукавах роялістам за те, що не хотіли пити з ним за поворот з Ельби Наполеона. Я бачив, як за підвязку рудоволосі

Жанет із Комедії він ішов сам один на чотирьох драгунів Більова...

— Годі — мрійливо промовив Кузьмин, — добрі-ж це були часи. Жанет зводила нас усіх з глузду — за один її усміх я готов був віддати всі чотирі гармати, здобуті під Липськом!

— Ну, мене Жанет не цікавила ще, — так само мрійливо завважив Щепило, — я волів сальони баронесси Анни Люїзи Жермени де Сталь...

— Де досягав успіхів не тільки в спорах про «Німеччину», — вкинув Кузьмин.

Всі зареготались, але Щепило жартовливо перебив:

— Що ви, панове? Де мені було тягатись із поручником Арманом де Рокка? А врешті залишм у спокою тінь цієї доброї жінки. Запевняю вас, що мене цікавив тільки пан Бенжамен Констан. Потім мене далеко більше цікавив Тальма — єдине, що нам лишалось, бо-ж для цілого Парижа, за виїмком маркіз — старкуватих емігранток, ми були лиш вороги й наїздники. Даремно підлабузнювався наш лисий лис...

— О, він це вмів ще тоді: «Війни та вальсів вірний паллядин...»

... «козак із розуму, калмуцької краси», — продовжував знану епіграму лорда Байрона на Олександра Першого Киреїв, —

... «великодушний (але не в зимі),
у літі влєсливий і майже ліберал,
він навіть волю ладен поважати,
там, де її не треба роздавати...»

— Та хай їх усіх чорт бере! Смерть тиранам! — вигукнув палко й, ударивши поставцем у поставець, затягнув свавільно та завзято пісню париської черні:

«Ах, це піде, це піде...»

Нарешті вбіг начальник, обтираючи чоло черво-

ною хустиною й зголосив, що коні готові, але непаристі, тому хай їх милість не гніваються. Притім посилає до всіх тисячів чортів флігель-адютантів, що жемуть в шню на маневри й мало платять.

Мандрівник накинув плаща й насунув чачо та задумано натягував рукавички.

— Скриню вашої милости приторочили ми з заду, пістолі в кишенях. Гультяї в лісах водяться. Наніч напевно в Тульчині будете...

— А хто це там? — показав мандрівець на перегороду.

Старий хитренько посміхнувся.

— Це, ваша милість, тутешні панове-старшини з Чернігівського полку, ждуть підвод до Житомира... переведені з гвардії Семенівського полку, за бунт! — додав тихцем і зашепотів, поки стояли на ганку:

— Порохом пахне осьтут, ваша милість, їй Богу, ви мабуть завважили — тільки відеш у Малоросію сіріч Україну, а вже іншим духом чути. Бунтарським, ваша милість (старий навшпиньки став навіть, щоб до вуха дістати), зіло — недобрим духом пахне. Суща квартира яacobінів, ця Україна сіріч Малоросія...

Мандрівник мовчав і тільки посміхався. Старий подав йому книгу, щоб записати »заічне йменія«. Гусяче перо, обшморгане й обкусане, скрипіло. В каламарі вовтузнилися мухи.

— Лови, старий! — кинув з брики золотого мандрівник; — рушай!

Коні шарпнули, взяли з копита, сполохали гусей і рябу свиню, що лежала серед дороги й сховались у куряві.

Смотритель уклав золотого в прірву своїх шараварів, ще вклонився чачові, що зникало серед пилу й, ступаючи по трухлявих східцях, розбирав по складах нечитке письмо:

»Гвардії підпоручник Драгоманів, із Санктпетербурга у Тульчин«...

Давно вже підскакувала поштова брика на вибоях за білоцерківською заставою, довго ще не могла оговтатись ряба свиня, так знечевя розбуджена, довго гегали збентежені гуси на вигоні, а ще довше сопів начальник станції над суплікою; нюхав табаку, обтирав мокрого лоба і виводив хвостаті закарлюки, висунувши трохи язика:

»Його Превосходительству Губернатору Г. Києва Господину Ковалеву — секретный извѣтъ.

Фельдегера и разных чинов охвыцеры, по несколько раз в недѣлю скачуть через наш повѣт, имѣя направленіе к Тульчину и Умани. Проѣзжають не самы, но что везуть, узнать не можна...«

II. ДИКТАТОР ПЕСТЕЛЬ

Спав Тульчин-Нестервар, дримали варти на стійках, застигла палата Потоцьких, задивлена в став. В чорній тоні танули її струнки, білі кольонни, блідо всміхнені статуї. Серед парку, застигла, занімала графська каплиця з іконою строгої Богородиці. Спав Тульчин-Нестервар, подільське городище. Може снівсья йому жахливий сон: знову з пожарища палати курить люльку Перебийніс, знову зміюкою із яру завертає загін Залізняка по дорозі на Умань...

Дві свічки рівно горіли в свічниках — без вітру була ніч, спокійна. Обличчям нетутешній сидів за столом із вигненими ніжками чоловік у полковницькому однострою. Над блідим, випуклим чолом гороїжився півник білявої чуприни, що його пригладжував пухкими, коротенькими руками. Велике підборіддя придавало йому схожости із Наполеоном Бонапарте. Полковник Вятського, піхотного полку Павло Пестель знав це і по-тайки був на це гордий. Тому його рухи були плавкі й розміряні, очі холодні, голос рівний і одноманітний, що хотів лиш наказувати. Він говорив, не обертаючись, до свого гостя — високого, стрункого гвардійця, що стояв біля вікна й ховав у тінь своє нетерпляче обличчя.

— Так, підпоручнику, кожний вік має свою окреслену рису, наш — знаменується революційними думками. На нас випало завдання — думки ці провести в життя.

Драгоманів подумав: це добре накручена машина, що силкується вдавати з себе Цезаря. Узурпатор бе з кожної його жили.

Пестель чеканив кожне слово, любувався ним. Замовк і м'якко викроєні губи мов-би щось жували. Жіночо гарні й жіночо жорстокі. Аджеж ними видавав накази проганяти крізь лаву неслухняних салдатів та конюшим в своїх Линцях парити лозою кріпаків.

— Душно, підпоручнику, — у вас, на вашій Україні ночі як і жінки гарні, але дикі своїм мовчазним супокоем... я не можу влітку спати...

Розчипнув тугого коміра з золотим гиллям і дихав важко, немов ніч і справді давила його. А через безсонні ночі обличчя набрякло, віддавало нездоровою жовчю. Відкинувся на крісло й тільць його плигнула на стіну, танцювала, видовжуючись чудернацько, сягаючи фризу з гіпсовими товстенькими амурчиками.

Виринуло із темряви обличчя Драгоманова — свічка затріпотіла на його еполетах. Чолом його бігли гнівні хвилі. Він слухав і накупав.

— Наше діло, — тягнув Пестель рівний сувій своєї мови, — математично певне. В ньому нема нічого із героїзму, із фантастичних мрій. Переворот це konieczність, що без нього неможлива дальша історія Росії. Його доконає кількох, відданих справі, людей — по суті це буде сливе те саме, що зроблено двацятьпять літ тому з божевільним Павлом Першим. Ніяких революцій, ніякої черні. Легітимізм буде затриманий в цілості з тим, що на його сторожі стане конституція. Самодержавя це зайвий тягар, це куля при нозі Росії, що не дає їй зростати в торгівлі та промислі, нарівні з іншими державами. Те саме відноситься до кріпаччини. Промисл потребує вільних рук — їх забирають поміщики. Звільнити ці руки, щоби знову закріпостити їх у промислі. Бо палка й кнут потрібні росіянам, як хліб і повітря. Дати росіянам волю, це значить дозволити на бунт рабів, а це з черги кінець Росії. Мудра конституція в могутній Росії — ось наша мета. Врешті

все це докладно висвітлено в моєму проєкті російської конституції, в так званій »Руській Правді«...

Пестель замкнув очі й задумався. Йому видалось, що він у тій хвилині подібний до римських цезарів. »Септімії, Север або Марк Аврелій« — подумав він. Але Драгоманів нетерпляче стукнув шаблею й різко та гнівно прорвався його голос:

— Ваші думки, полковнику, не нові для мене. Я чув їх од петербурських слабодухів, бояр у якобінських шапочках Трубецкого й Оболенского. Я сподівався од вас почути більше, ніж ліберальні медитації в душі Новікова та Сперанского...

Пестель уперве обернув до нього голову й змірив призириливими, холодними очима. Підвів жовтаві брови й посміхнувшись, сказав, що радий почути, що має на думці Драгоманів.

— Річ у тому, — почав Драгоманів, — що ми думаєм інакше. Ми люди з малими еполетами й без імен, що од перших днів нашої молодости терпіли злидні й пониження, що відчули всю несправедливість сучасности, готові на все для повернення правди. Наша мрія революція, наша мета кінець Росії. Ми за революцію всенародно, за революцію салдат і селян. Всесловянська сім'я — наше діло. Смерть тиранам — воля народам! Домагаємось ділання, негайного ділання, бо далі годі терпіти. Перестерігаю вас, полковнику, перед гнівом люду, що великий і росте з дня на день, дішайте скоріше, бо буде пізно!.. Не спиняючись перед жадною перепоною, рватись до боротьби — ось що вам можу сказати, полковнику... Повітря сповнене кінжалами, а ви того не бачите!..

Пестель слухав його, замкнувши очі. Його гнівало те, що Драгоманів краще говорить по французьки, як він. Але обличчя його було застигле, неначе втомлене. Він одмахнувся рукою, як від настирливих мух.

В душі починав накіпати злістю. Думки Драгоманова знав давно із рапортів Апостола про Зєдинених Слов'ян, що хочуть виступити з якоюсь божевільною розпукою. А врешті це його нудило. Він хотів спати і знав, що не засне. Думав про Оксану — жінку відданого ним в поселення на Богу, гуменного, про недільній перегляд полку генералом Ротом, про те, що джурі Тющі треба дати зо двацять нагаїв за невичищені чоботи.

Драгоманів не знав, що думає Пестель. Йому підступав до горла гнів, що накіпав ще в Петербурзі на засіданнях Північного Товариства. Він починав ненавидіти Пестеля, як ненавидів Оболенського й Трубецького, що з люльками в роті теревенили про революцію, а нічого не робили, крім нудних засідань. Йому схотілось до болю схопити щось тяжке й розчавити цю холодну, камінну голову.

— Не забувайте, полковнику, — докинув він, що ми — патріоти українські приступили до вас із мріями про вашу й нашу волю. Не доводьте, щоб ми сказали те, що маємо сказати давно...

— Себто?

— Те, що вирішатимем свою долю самі і здіймемо прапор, не чекаючи, аж нам на це дозволите!

Пестель зморщив чоло й призірливо посміхнувся.

— Чи не мрієте ви, підпоручнику, про другого Мазепу?

— Може й мріємо, полковнику, але про те ще не говоримо...

Полковник Пестель підвівся й пройшовся по кімнаті. Тихо, крадькома ступав у м'яких пантофлях. Товсті його литки обтягували вузькі штани. Заклавши одну руку за вільот свого синього однострою, другу підніс у гору й, не дивлячись на Драгоманова, удавано-натхнено промовив:

— Перестерігаю вас, підпоручнику, перед думкою про розвал Росії! Відкидаю цілком всяке федеративне творення, устрій й існування! Як один, єдиний є Бог, так одна, єдина є Росія!

Драгоманів рвучко підбіг до нього й виріс над ним на цілу голову.

— Коли Бог буде сторожем нашої неволі, ми потрапимо піти й проти Бога!

Вигукнув він палко й гнівно, спалахнувши весь як у багаттю.

— Ви скажені, люті пси на ланцюгу! — скрикнув переразливо Пестель, — я дозволив Апостолу Муравйову і Бестужеву-Рюміну перестріляти вас усіх, якщо поважитеся виступити на власну руку!..

Він аж позеленів весь, трясся як у пропасниці. Очі його — розпалені до білого сталеві ножі зустрілись із хмурими очима Драгоманова. Хвилю змагались, хотіли пропалити наскрізь, але згасли, піддались. Пестель заклав руки назад і підійшов до вікна, відкритого в тихий сад. Оксамітна, подільська ніч дихала солодко й свіжо. Солові на Хорошому не вгавали. Метнулися далекі зорі, посміхнулись, смагнули небо полум'яними хвостами. Пестель постояв добру хвилину, добув табакерки, понюхав табаки й вернувся до свого бюрка, не дивлючись на Драгоманова.

— Добре, — глухо промовив він, — я на осінніх маневрах у Лещині почну обговорювати справу виступу. Прошу дуже, — підкреслив він їдко, по гадючому, — але не ремствуйте, коли згинете на шибеницях, або погниєте в підвалах Петропавловки!

— Ми й переконані, — живо сказав Драгоманів, — що воля купується не золотом й не сльозами, а кровю, що наші надії не здійсняться так швидко, як цього собі бажаємо, але ставимо собі метою віддати все, що

веде ступнево до мети. Віддати життя й кров свою за волю земляків нашим бажанням...

— Ну, ну, годі... — перебив його Пестель і добув із шухляди грубий пакет; — ось список членів обох товариств, по дивізіям і полкам, розташованим на Україні. А це — полковник добув невеличку книжочку з полиці, — прочитайте собі, підпоручнику й передайте своїм — шаленим тим... вельми повчаюча й вашому темпераментові рідня... Апостол нею захоплений...

Пестель поволі лагіднів, гнів його простилав. Драгоманів узяв до рук книжку й прочитав титул: це був роман де Сальванді «Еспанія або ж повстання гверілі».

— Прощайте, Драгоманів, хай вас Бог має в опіці! Поклоніться Якушкіну, Рилееву й Микиті Апостолові...

Полковник подав йому вялу, вогку руку й розгорнув рукопис «Руської Правди». Драгоманів через рамя йому перечитав кілька рядків, посміхнувся про себе й пішов до дверей. Заспаний Тюшка позіхнув і засадував йому рукою до голої голови. Випустив його, крізь міцно заригльовані двері, на ганок. Зарошуючи чоботи, Драгоманів пішов до своєї квартири в штабі. Тихо зітхнув став, зарябив свічадне плесо, блідо всмінені статуї розплились, померкли в тоні. На Хорошому дзвінками лящали солові. Тульчин-Нестервар спав насторожений.

Ш. П Р Е С Т І Л М Р І Й

Зозулька на годиннику, вивезеному бригадиром із Швайцарії, із походів під Суворовим, прокувала годину. Порцеляновий чабанок і його приятелька вийшли із своєї хатини та покивали зальотно головками. І завжди ця містерна штука, хоч усім добре знайома, усіх займала. І тепер обернули до неї голову й сам бригадир Горленко і його паніматка, бригадир і Людмила, дівчатко з очима котятка. Бо спогадом вона була для всіх. Бригадирові нагадала, як компанійські полки в карабінери повертали, як сувора служба під дирекцією Суворова була, та багата на авантюри. Аджеж не всім пині розповідав підхмелившись, що Регіна Понтіка, княжна Тараканова йому фельдмаршалом українським бути приобіцяла, що її ручку бліду та тонку цілував на авдієнції в Ліворно, що по смерті її в Олексіївському підвалі жалобу носив.

Пані-матці нагадала зозулька заграничні листи, сигнетом печатані, коли бригадир був іще хорунжим, а вона рожеволицею панянкою із козачого роду Чернишів, із батуринських, цвіла. І листи ці тепер пожовклі і медальон з портретиком її, що його ще Володимир Боровиковський малював та жмутком русявої коси, з віршиком, що його бригадир любязно та власноручно скомпонував, — усе це нагадала зозулька.

А Людмилі нагадували чабанки дитячі мрії, Дафніса й Хлою, погожолицих і пустуна в віршах Вергіля й ігри на паволоцьких лугах і години мрій на самоті, в садку, і перший бал в Кибинцях у Трощинських — все це нагадали чабанки.

Але відвернула голову од них знов:

— — — в Індії недалеко Пенджабу знайдено в ріці Ганг крокодила, що мав у нутрі жіночі прикраси, кінську підкову і немовля. В Індійському океані виловлено сітями рибальськими Даму так звану Сирену або ж Сильфіду, що замість ніг має рибячий хвіст, у горі все як пристойть дамській статі, але вроди неземної, що співом своїм сопілкоподібним заманювала в море воєнні фрегати та крамарські бригантини...

— Який жах, бригадире, чи це можливе? — звернулася пані-матка до румяного панка з цілком білою головою, що смоктав довгу люльку.

— Все можливе, пані-матко, є на тім світі такі дива, що про них і філософам не снилося...

А панна читала далі, але раз-у-раз поглядала на вікно, що перед ним пнялись жовтогарячі соняшники й шкарлатний захід. «Інвалід» бо був старий, ще з Великодня, а що вечора треба було його читати.

...»пан Вальтер Скотт впорядив у своїому замку, в Шкотії, незвичайно пишне прийняття та видав свою останню повість «Квентін Дервад». Панна Фідель Лесаж виступить завтра, це є в суботу 17 апріля 1825-го року в 9 годин у комедії «Еспанець у Перу», або ж «Несподівана Халепа», вельми цікавій та повчаючій песі пана Коцебу, так передчасно й підступно згладженого нікчемником Зандтом.

Звертаємо увагу Панам Інтересантам, що в мануфактурнім крамі німця Рудорфера, що біля церкви святого Миколи Чудотворця, можна дістати шкіру сумську та миргородську, яка нічим не гірша од гамбурзької, краєві сукна, що не уступають англійським товарам, а з Кочубеївських салотопень добрячі свічки.

Є на продаж дівка-малоросіянка, двацяти без

одного років, здорова, до всякої роботи привчена, може вишивати сріблом і п'яти чеше теж. Спитать у заїзді Рибаківа, поміщика з Херсонської, капітана в одставці Недай-Каші...»

Пані-матка потягла за вухо двірську дівчину, що помагала перебирати вишні:

— Не заглядай мені у вікно — думаєш не знаю, на кого дивишся? Гуменний мені чотири дівки звів, бригадире, нагримай на мерзотника!..

— Авжеж треба нагримати. Цікавить мене, — прищулив очі бригадир і химерний такий дідок з нього був — у синьому фракі, блакитній хустці та штанях із штрипками, — що там з бідолашними греками буде? »Інвалід« нічого не пише, а мене доля Маврокордате живо цікавить...

— Я гадаю їм таки мусять дати потугу на бісурмена...

— Ет, верзете пані-матко, де-б Святий Союз поривався на війну? Мовчи лихо, аби тихо, аджеж нас од московської кормиги ніхто не визволя, нашому лисому лисові Меттерніх ручку тисне, наче й не знає, що Україна без власної держави, терпить від ворога, що не сугірш бісурмена. На це політика, вашмості, на це інтрига великодержав...

Пані Горленчиха глянула гостро: де-ж пак такі речі при підданій говорити. Але бригадир заспокоїв — все одно не второпає нічого.

— Мені признаюся, — докинула пані-матка, — доля греків нецікава од смерті того великодушнього англійського поета, що так гарно скомпонував віршу про цього Чай... Чай... як його Люсю, чудне таке ймення?

— Чайльд Гарольда?

— Так, так, Гарольда й цю Обідоську Наречену. Вчора мені навіть снівся бідолашний!

— Можна позаздрити лордові Гордону Байронові

його долі — вмерти за волю це найкраще й найшляхетніше...

Промовила Люся гордовито й відложила часопис. Сонце востаннє зцілувало туго сплетені жгути її коси. В світлиці потемніло. Померк Григорій Савич Скородо з «Грамадкою» в руці, Каподістріо — грецький вожд, задимлена битва під Росбах, занесена невідь як сюди, між портрети бригадирових дідів, полковників паволоцьких, між старовинні візерунки козака Мамає та облоги Кізикерменя. І плахтаті стіни, й килимки турецькі й волоські померкли. Свічки запалювати ще рано було.

Бригадир, шкутильгаючи ногою, простріленою під Чортовим Мостом, стукаючи суковатою палкою, вийшов на ганок, із білими кольонками обвитими хмелем.

Він бо будинок цей, що памятав і руїну й Подуботківщину на новий манер ще за імператора Павла Першого перебудував. Будівничий майстер з Києва зняв увесь ганок, башточки на даху й поставив високі кольонни, стрункі, вікна поширив і карніз пустив довкола. А перед домом садок підстриг, під шнур витяг стежки й навіть голу дівчину, виписану із закордону, на сором сусідам і челяді, серед саду поставив. Але сад, непильнований, заріс, вибуяв — бригадир більше речі політичні аніж господарство любив.

Козачок, у синьому жупанці, поніс за ним люльку й кисет. Теж із походів кисет, з над Пруту, турецький. Казали (тихцем), що віз разом з кисетом бригадир і туркиню — в наметі його вилігувалася походному, як кицька хижа й полохлива. Але побоявся бригадир пані-матки — в Яссах виміняв за арабську кобилу. І кобила ця, Зоревою названа, ще й досі в паволоцьких табунах ходить, лошаків півкрових водить. Казали теж, що пані-матка провідала про бригадирів гріх і доброго ляпаса дала дебелою своєю, козацькою рукою.

— Хтось їде до нас! Хтось їде! — Заспівав Горленко і дивився на шлях, прислонивши очі рукою. Хоч і не треба було, бо сонце зайшло й так. Од греблі, од ставка між вербами котилась брика.

— Мабуть справник, бо блищить щось на шапці!

— Асесор з Гуманя, саме діло!

— А може із штабових адютантів, — промовила пані-матка, війна з турчином буде... коні списуватимуть...

— Де там турчин, вашмості, турчин далеко...

• Поки брика викочувалася на гірку, Людмила побігла на гору, одягти до гостя сєлєдинову сукню. Справдіж брика заточилась крізь ворітця, обернула перед ганок і спинилася. Молодий військовий зіскочив з брики. Вдарило од нього золотом пишнього однострою, еполетів та перевязі од шаблі. Ставний був і мужній на вид. Схуд у дорозі й припав порохом та сонцем, але кучері гралися над високим чолом і чорні, задумані очі сміялися. Щось знайоме було Горленкові в його продовгастому, блідавому обличчі, довгому носі, горбатому та в очах, особливо в очах, чорних і глибоких під бровами.

— Невже Яків Петрович? От кепські очі! Звідки-ж Бог милує, кавалере? Не з Манастирських Будищ бува, не з Гадячого?

Чоломкався тричі навхрест. І пані-матка витирала руку запаскою, приязно.

— Із Тульчина, пане полковнику, фельдегерем із самого Санктпетербурга їздив, а отсе тепер жидовином на вашу Паволоч звернув, через Житомир і Могилів поїду...

Старий бігав, тупцював і собі хотів відмолодіти. Драгоманова батька знав здавна; із дідів тая приязнь ішла, коли в Батурині, а то й у Чигирині Драгоманови гетьманськими товмачами були.

— На контрактах торік бачив я твого вітця, казав мені, що в двадцятьпершому виправив синів до Санкт-петербурга, що ти в кавалерській гвардії, а що-ж із Петром, паном братом твоїм?

— Петро, пане полковнику, в департаменті, колежським регістратором. Ярига — супліки в сенат скребе! — посміхнувся Драгоманів низкою білих зубів.

— І то діло, козаче, й то добре. Нам у вражому стані сущим мужі, що закон а сице титулу законуву знають вельми потрібні. Не тільки для законного доказу наших прав, але на щасливий випадок самостатності нашого государства. Буде йому шлях широкий у прокурори, у міністри...

Пішли до господи, а за ними козачок поніс плащ, чачо й шаблю. Жидовина-ж бригадир наказав підгодувати, коли трэфне їстиме, шкапинам дати оброку й одправити звідки, нехрещений приїхав, так щоби гість не бачив.

А на порозі, ні звідти ні звідси, спорхнула, зашарілась і очі потупила Людмила. Драгоманів не ждав, що так виросте, так дівочими кшталтами красна стане. Різали їй чодо ятагани брів, замріяні очі ховались у сутінку вій і личко небережене од сонця, горіло румянцем ранньої зорі. Але поздоровкались гречно, як велить етикет панянці й каваліру.

Козачина запалив свічки і ясно стало в світлиці. І заграли килими і Григорій Савич усміхнувся. Старий почаствувався табакеркою. Сіли на софі.

— Розповідай, що-ж у вашій Пальмирі робиться? Аракчеївські в гору пішли, що? Приганяють амуніцію, артикули нові розробляють, га? У святошів граємось, з Крюденерихою, з черцями, в транспірації, а Лягарпове вчіння так і пішло. А так надіялись, так аффектували, а якого облизня піймали! Перший твій панотець,

як ополчення у 812-ім на французів збирали, як радів! Мовляв, допоможім дванадесять язиків прогнати, не забуде імператор, як Польщі, конституцію дасть Україні, почекайте! Я тільки сміявся. Я ще в 807-му за славної пам'яті цезаря французів великого Наполеона Першого кубок на дворянському зібранні знімав, а в 812-ім проект разом із Василем Лукашевичем, мудра голова, komponував, щоб довести імператору, що кращий шлях на Москву через Київ! Не слухали — французькою партією взивали!

— А я, пане полковнику, гадаю, — промовив спокійно Драгоманів, — що надія на імператора Наполеона така сама неполітична була-б, як і на Росію. Із цих чужоземних протекцій та суккурсів нам більше шкоди, як користи було. Те саме з Наполеоном: з одного ярма в друге...

— От і не знаєш, хлопче, а верзеш кат-зна що — всі ви такі тепер, політичної едукції ні мислі не маєте, а судити старих беретеся. Наполеон розумна голова був. Він не ярмо, а свободу, французької революції сукцеси Європі ніс. Згадай Польщу, Іспанію, Італію! Не була це правда вольність суверенна, але волю наполеонового сина чи останнього з його маршалів над собою мати, ніж калмуцького царика дурного. А спитай, Якове Петровичу, наших таки волинських дворян з під Луцька та Ковля, як там войсько генерала Рене та Шварценбергів корпус поводився? Не під стать московським залогам, що деруть шкуру з нас. Ні, таки треба було нам, як полякам, при найяснішій цезарю легіони з запорожців звербувати.... Та де нам до таких інтриг, гречкосіям, хуторянам!

Махнув старий рукою. Драгоманів розглядав його й думав, який багатий минулий вік на людей бистрої думки й політичної кебети був. Не було тільки в них фантазії та пориву душі горіння, через те й марний

час їх, пропащий. Але не сказав нічого, не хотів спечатись. А бригадир радий, що знайшов слухача, говорив далі, любив перед молодим виговоритися.

— Круто в нас, не лекше, а гірше. Серце ние, як згадаеш Гетьманщину, давню славу. Івана Петровича »Енеїду« тільки візьмеш — одпочинеш думкою. Хороше пише наш добродій, будитель народній, довге життя йому дай Боже. У лаптях нас москвини швидко пустять ходити. Пшениця здешевіла, де нам з Америкою змагатись? Винокурень заказали ставити — монополька тепер, та думаєш государству? Браницькій, Яблоновському, Юсупову? Наших нобілітацій українських не узнають. А народ хвилюється, Гайдамаччину ще тямить, про чугуївські, побозькі поселення чув? Як фельдмаршала Каменського свої-ж мужики вбили, либонь знаєш? На Слобожанщині у вас не легше, а в нас зовсім загин...

— Ось учора довідались ми історію, — почала Людмила й спаленіла; — справді романтична, гідна Шатобріанового пера, сердешна історія в душі Аталі: в Мотовилівці у Енгельгардта, жила пара кріпаків — суджені собі; так дівчину заміняв Енгельгардт з Руліковським у Салтанівку за три гончі собаки, а парубка оддав у салдати, без черги... Яке страшне!

— Справді, — спохмурнів Драгоманів, — це варварство.

— А які таланти між цими кріпаками ростуть, — знов докинула. — Уявіть собі, у цього-ж Енгельгардта є хлопчак, чабанок років одинацяти, Тарасом звать, візьме аркушик паперу, візерунками прикрасить і пише віршики. Уявіть собі...

Старому не до вподоби були ці розмови. Він понюхав табаки, завовтузився.

— Тут є ваших більше Шатобріанових, якобінами

Армашевський, Киреїв, Кегич-Апостол, наші такі українці, добрі хлопці й козаки, а все на кріпаччину. Це ще не лихо! У мене самого зо дві сотні душ набереться та хіба я міняю їх на гончих собак? Живемо собі любо й сумирно. Це й по божему, щоб один паном, другий слугою був. Але біда в ворогу, що радий шкуру здерти не то з підданого, але й з вольного. Все лихо, власного государства не маємо, власного закону... от чому серце болить.

Розхвилювався старий, а Драгоманів гладив підборіддя й посміхався.

— Ні, пане полковнику, кріпаччини в вольній Україні не буде. Ми на зразок європейський, за декларацією прав людини й громадянина зложимо свою конституцію...

— Ого йти з яacobінами за одно! Швидко й Бога скасуєте!

— Ні, ваша милість, полковнику, Бога ми не касуєм, але це-ж недоречно бажати торгівлі й промислу, науки, а не допускати самих природніх її наслідків — бажати, щоби розум був вільний, а воля у кайданах...

Не відомо, як довго тягнувся-б цей дискурс, бо бригадир уже бігав червоний з люлькою по кімнаті і тряс головою, коли-б не з'явилась пані-матка та не закликала всіх до вечері, та ще й нагримала на старого, що зразу, з дороги, докучає гостеві своїми дискурсами про речі політичні. Драгоманів підвівся.

— Та я вже ладен, ваша милість, у дорогу зібратися...

— Куди, куди? — закричав Горленко, — нема тобі дороги ніякої! Жидовин твій там, де перець не росте, а коней не дам, хоч пішки йди!

І пошкутильгав старий до комори, де в нього припасені були, для рідких гостей, доморобні нали-

вочки, настоечки на сорока травах, спотикачі полковницькі.

Драгоманів і не гнівався на те. Він і Люся затримались коло клявікорду. Люся поклала на клявіш пальця й він солодко озвався в пустій кімнаті.

— Пані Лукашевичиха переслала мені ноти старенького пана Вебера, уривки з «Вольного Стрільця» — по вечері вам заграю...

— Чом-же «ви»? Та-ж ми раніш говорили собі «ти»?

Людмила накрила очі віями й спаленіла.

— Але це було так давно... ще в Кибинцях у Трощинських... памятаєте: ми грали в Робінзона й розбійників; ви були Карлом Муром, молодий Капніст Францом, а я Амалією... це було так давно...

Козачок метушився, шукаючи панової люльки. Бригадир гримав на службу. Люсині пальці рожевіли ніжними пелюстками. Драгоманів схилився над ними й промовив ледви чутно:

— А тепер ви хочете відновити давню приязнь?

Пані-матка знов гукнула на вечерю. Людмила здригнулася, відійняла пальці з Драгоманової руки і замість відповіді знов натиснула клявіш. Обое засміялись і пішли в їдальню. Драгоманів бачив, як її очі горіли.

IV. ЛІТА СТАРІ, ЛІТА ШЛЯХЕЦЬКІ...

Малиновий посміх торкнувся білих кольон полковницького будинку, задуманого серед лип. Цвіли липи. Садам, од ставка, котилась роса срібнотрава, перлиста. Соняшники повертали похилені, важкі голови до сонця — вставав день шкварний, п'яний сонцем.

Курчатка жовтими пушинками, каченята лапасти вовтузились неспокійною громадою на подвірю. Червоногорлий, золотистий півень похожав між ними, вилискуючи огняними своїми перами. Хмара курей, запопадливих квочок-перекупок дерлася між собою, статочні качки, криваючи й крикаючи добросердно, сьорбали з коритця воду, синю як синє небо, що до нього здіймали свої кумедні дзьоби. Все подвіря обступлене клунями, хлівами, повітками, возівнями, дров'ятнями, поросле м'якою зеленою муравою, лунало од качачих розмов, курячих вересків і гусячого геготу. Був це справжній пташачий сойм, що зійшовся на раннє своє зібрання.

Старий павич бундюжним гетьманом виплигнув на низьку повітку й кричав, зриваючи живота, гордий своїм зеленозолотим, царського виду, хвостом. Але на нього ніхто не дивився. Всі звикли до старого крикуна й хвалька та дозволяли йому верещати досхочу. Пелехатий Бровко, витягнувшись на сонці, залюбки хапав за ноги гусей і качок, щоб подразнитись із ними, не звертав ніякої уваги на павича. Ліниво одмахнувся од мух і мріяв про свій собачий, неспокійний світ, де гавкають, кусають, граються здоровенними лапами, вишкіряють жартобливо зуби. Але псарня — його весела кумпанія була не тут, вона зрання вже ганяла по полях, вигрібуючи миші в житі та переймаючи заблуканих зайців...

— Пістряшечка, куріпочка, люська — ціп ціп — тю тю тю тютінька-тютька... осоружна ти, у — ти ненажерна, паскудна... ціп ціп... іди ти цапе забрьоханий, пажерливий змію... тю тю тю тю... тютька... підпідьомочко моя красна...

Драгоманів це чув, ідучи ще стежкою в малиннику. І як минув розлогу яблуню, вийшов зза повітки, побачив, як серед барвистої хмари птацтва, в соняшних обіймах стояла Людмила з решетом, розсипаючи зерно золотими бризками любій громаді. Скільки-ж соняшного щастя розлилось у ній на рожевих щічках, на білій суконці, на осмалених, проворних руках! Скільки-ж усміху синього, мов у позичених в обрію скравках юних, жагтіючих очах...

Драгоманів стояв і не бачив, як по ньому, по малинових грудях його мундіру грають соняшні зайчики, що стрибали крізь діри в трухлявій стрісі повітки. Мандрували по золотому комірі, мерехтливих еполетах, що збиралися, от от, спорхнути й полетіти до пташиного царства.

— Добрийдень, Якове Петровичу! — гукнула Люся, — не підходьте, бо сполошите мені малих і потопчете ще їх своїми чобогиськами! Я зараз прийду!..

І сонний Бровко кліпнув очима, зауважив Драгоманова, замахав хвостиськом, підвів голову й знов поклав на теплу травицю задуманий і усміхнений.

Люся жбурнула рештку з решета — золотий дощ, посварила на гусака й залишила пташачих друзів своїх ділитись і вовтузитись над борошном.

Черевички на її ногах, перев'язані навхрест чорними биндочками, ступали легенько по траві. Біла сукня пашіла, як з яблуневого цвіту пелюстки, свіжо й повійно. А вже бджоли гули, вже бджоли клопотались, збирались у поле на сніжну гречку.

— Рано ви встаєте, сказала до Якова, я думала, що

сном праведника на другий бік перевертаєтесь, а ви, видно, теж захотіли золотокучерого Феба стрівати... Ви-ж столичний, а там рано так не встають, це ми селюшки...

— Хороші, гарні селюшки...

Стояли в романі: було сімнацять платків — любить, не любить, любить, не любить... Вийшло любить, — їй теж було сімнацять, а йому двацять два. Тоді весь світ, як рвучка пісня, а дні всі соняшні, весняні. Пішли стежкою в сад, брязчали тихо-тихо остроги й кучері зачіпалися за розлоге віття. Це-ж цвів ще сад липами.

— Ви думаєте, що я нічого не знаю і говорите зі мною, як з дівчинкою, а я все знаю, більше, чим ви думаєте... бо я сама на все готова, як-би тільки я не була жінкою, яб показала вам, але й жінки були колись хоробрі й оддавали життя...

Слухав старий сад, розпливався в соняшних хвилях, точив з землі товстий сік, з неба голубе вино. А надслухував уважно.

— До нас приходять тутешні — Бечасний, Андрієвич, Бистрицький, Жизневський, Кегич, я з півслова їх розумію — ви-ж за одно з ними, Якове Петровичу, правда?

Ви-ж хочете правди другої, щоб усім було добре, щоб людей не продавали як негрів...

Слухав і підсміхався. Думав, що десь бється пійманою пташкою маленьке серце, не вирветься. Що очі сині-сині, як рідні обрії й вії, як шовкові нитки довгі тіні кидають, довгі... і уста, як малиновий келих...

— Дайте мені кавалерське слово, що ви мене візьмете з собою, як прийде час! Поруч вас хочу змагатись і вмерти...

Молитовно зложила руки. (Ні це не панянська солодкість в очах, це козацька старовинна кров бється

жилами, тужить за мушкетом, за кривим махом шаблі гострої).

— Я можу бути для тиранів Шарльоттою Корде, я-ж хотіла ще дитиною збиратись до греків, боротись і вмерти за визволення... То-ж даєте слово кавалерське?

— Даю... — поважно промовив Яків і чомусь разом засміялись.

Засміялось і сонце, стелило золоті шляхи на зелені обруси, стояли осокові над тихим ставком і думали: сто літ, двісті, а це-ж завжди те саме і вони будуть стояти і будуть думати і будуть слухати.

— Оце мій »престіл мрій«. Тут я читаю і плачу і мрію й думаю і рвусь кудись, сама не знаю куди...

Зійшлися осокові, верболіз, бузки — товкла баба хусти пряником на далекій кладці, за гребелькою, співали полільниці на буряках — а хто тую русу косу — дівчата пройшли навпростець на луг із граблями, з рукавами вишитими, мережками, чорнооки, білолиці, в чорних запасках і плахтах квітчастих. Кланялись здалека, шепотіли і разом заспівали — »А я того парня люблю, що на бік волосся...«

— Чом це вони тут носять тільки чорні й червоні стьожки — наче жалобу по кім?..

— Це-ж по гайдамаках жалоба, з давен. Осьде гайдамацькі гнізда й гайдамацькі страждання. Кодня, Любар — Гонту четвертували, коліїв на палі саджали... Вони ще всі вірять у сина Гонти, що живе десь у Мотронинськiм монастирі ченцем, але ось вже швидко прийде їх од панів визволяти...

В ставку одбилися їх постаті, люстрианий ставок був, таємний, немов у тоні ховав якусь думу. Ішли в тонь, танули осокові коріннями закрученими, старезними, а качки од греблі плили, плесо зрябили — пішло,

хвилями закружило. Синій коник стрибав по лататті, цвіркотів невгомонний.

Пішли, побравшись за руки до старого будинку, що блідів за каштанами та розлогими яблунями. Якову час був у дорогу.

... Шумило, Лютня, Заграй, Загризай, Бунчук, Альма, Лапатий... тю на вас, навіжені...

Тічня собак, через грядки, через кльомби чвалувала різношерстою хмарою. Худі, як щіпки хорти, чорнощі з клаптями пелехатих вух гончаки кинулись на старого бригадира, мало не звалили з ніг, спинались на груди, а муругий Шумило встиг навіть лизнути його в самі губи.

Старий жартобливо розсердився, але сказав псарю Охрімові молодим давати потрохи тельбухів (щоб сердиті були), обдивився лапу Лютні та сказав гуменному, що навряд чи варт мінятись з Лизогубом на хортиху за його Бунчука та Загряя.

Гуменний покивав головою — справді кращого за Загряя не було на перепілки, а Бунчук вельми вже добрий на смуток, вельми добрий. Потім поговорили про ярину, що в цьому році хороша, про дубки, що ріденькими стали, про засідателя з Василькова. Бригадир куричав люльку, червоний та веселий як завжди. Тільки зрання одягнув одного турецького халата на волохаті груди й шаравари, вибивані з домашнього полотна — в поле думав вибратись, до буряків.

— Куди це ви запропастились, га? На дорогу поставець сорокатисячної з грибочками, з огірочками випити не завадить...

Снідали осьдеж на ганку, під кольонами — вже сонце високо було, за тополі, за вітряки давно вийшло, сліпуче таке. Пихкотів чайничок із чаєм — китайським зіллям, як його називав бригадир, пампушки смашно залітали салом. Паволоцькі пундики особливі, пиріжки

з вишнями, що їх у Паволочі хоч став гати, золотіли на столі. А перед тим винесла пані-матка із комірки спеціальні, в череватих зелених пляшечках настоячки та наливочки й бригадир наливав їх часто-густо гостю в келишок і собі в срібну чарку, теж із походів. Дамам не належалась горілка, хоч наливки, що правда, й пані-матка вживала залюбки.

Старий Лука тимчасом запрягав у старовинну брику буланих, дебелих меринів, добру вязку сіна приторочував, вівса набрав, бо в тих коршмах, а не дай Боже, по панах полову дають тогорічну, а вівса як на сміх — так бубонів. Але любив мандрівки, зрештою, хто їх в літку не любить, як пахнуть луги свіжим сіном, як куриться дим у гору від чабанських огнів, як трави, чергуються, межуються з пшеницями, з ячменями, як біжать, біжать у далечінь, хвилясті, неспокійні з деркачами, з сугаками, з перепілками, з жайвороном, а потім на зміну їм підуть видми, кучугури з синім вересом, узлісся з загайником березовим, ольховим, ліщиною і підуть далі берези срібнокорі, клени й ясені, дуби кремезні та широколисті... і пливе віз між травами, як чайка і нема йому зупину нігде, хіба на смузі лісовій, що синім поясом обрій заперезує...

— Так ти-ж, Якове Петровичу, не забувай нас, пиши, а як будеш ненароком — в нашу Паволоч завітай, добра осінь іде, вельми много у нас лисів, на англійський манер кінні лови спорудимо, а то й на дика котел заставимо...

— Приїду, пане полковнику, приїду... — говорив Драгоманив і очі його задумались.

Люся задумалась теж. Їй видалось, що в тій хвилі прочула щось непевне, лихе. Аж здригнулась, не могла поконати.

Бригадир спробував ще літнього меду, ще вишнівки — асесорською званої — і невідь чого зробилось

усім сумно. Пані-матка обтерла сльозу, Люся притулилась до неї й Драгоманів не міг поконати задуманости.

— Ну чого, чого там! — гукнув бригадир, — та-ж повернеться — на Сибір не їде.

— Хто знає, пане полковнику, — посміхнувся загадково Драгоманів. — Сибір не за горами в нас...

— Ат, дурне верзеш... нумо ще одної...

Під ганок заїхав уже Лука в колпаку, в новій синій свитці, таратайку килимком застелив, коні перебирали копитами, грали гривами — застоялись у стайні, на лузі.

— Прощавайте-ж, пані-матко, прощавайте, полковнику мосте, прощавайте Людмило...

І дивне якесь прочуття було у всіх, не могли його, чорного, перемогти. Старий навіть нюхав почервонілим носом табаку, хоч прикидався веселим...

Яків Петрович у чачо, в плащі, вже сидів на сіні. Козачок ще порався з куфром і пістолями, не знав куди їх всадити.

— Пишіть-же, Якове Петровичу, — промовила, зашарівшись, Люся.

— Писатиму, Люсю! — Наглив Драгоманів візника, бо самому стало чогось моторошно.

Брика нарешті рушила, минула ворота, доїзд греблею, вибилась на битий шлях, на горбок, де крутились старі вітряки, а ще як на долоні стояв полковницький старий будинок, затоплений мальвами, барвінком і маками, виграючи білими кольонами і ще видно було, як стояли добрі господарі його та вимахували хустинами.

А скоро все пропало, курилась тільки дорога золотим пилом і йшла далеко, на чужину у хмурий, туманний Петербург.

У Д У Х П О П У Б О Т К А

Бренькнув десь у комишах над рікою коростіль і стих. Тихо заржали на тому боці в травах табунні коні, одповіли їм далеко-далеко з левад хуторські. Оксамітним небом вплив круголиций місяць і застиг. Великий Віз і Волосожар замигтіли йому назустріч. Калатнув десь у дворі сторож калаталом, голосно позіхнув і пошкандибав ліниво в свою будку. Душно було. Парно. На ромоданівський шлях звернув пізний віз. А із степу, з козацьких хуторів, послалась на Обухівку втомлена тьмяна пісня. Хутори, ще бо довго не спали.

В обухівському, графському парку терпко й пянко пахли липи. Шепотів тремтливим листям весь парк і чудні та таємні були тіні, що їх клав місяць на білі стежки. А з горішньої кімнати, з бібліотеки палати вривалась у парк світляна смуга — хоч минула північ, там ще не спали.

В мягкому фотелі, край ватрану сидів вельможа. Свічки в золотих канделябрах грали на перламутрових гудзиках його каптана французького крою, на срібних пряжках черевиків із французькими, червоними закаблуками, що їх простяг на габовій подушці до вогню. З тонкого батисту коміра виставала горда голова. Шляхетного, зраненого тигра була це голова. Скрашена сніговою чуприною, відкинулася важко на подушки. На крейдяному обличчі лягла втома — очі обвелися глибокими проваллями. Лакей у червоній лівреї, з золотими нашивками, сам камяного лиця, витирав перли холодного поту з мраморного чола свого господаря.

Два білі хорти лежали на ведмежій шкурі, біля ніг

свого пана й прозорими, чистими очима дивились на нього. Здавалось відчували його сумні думки.

— Ваша світлість утомлені — може припинимо дискурс?

Спитав тихо з великою повагою чоловік у чорному сурдугі, що стояв біля ватрану.

Вугілля тріснуло. Нетлі шугали повз відкриті, в парк, вікно. Вельможа відкрив очі.

— Ні, це пройде. Я охоче слухаю вас, пане маршалку Лукашевич...

Вельможа був дивно схожий з портретами, що висіли по стінах, між полицями книг.

Суворі лицарі в гранених панцирях, карвашах і наручнях, гордо повернувши голови, вельможі в кучерявих перуках і мережкових комірах, прищуливши розумні очі, полковники з чорними вусами, в атласних жупанах стиснувши пірнача, всі вони дивились на свого нащадка, що небавом мав зустрітись із ними в світах, де нема боязні, ні печалі.

В цій бібліотеці, що й вони її збирали, гасло життя останнього магната України, muže великої кебети й політичного хисту, світлого відламку блискучого вісімнадцятого сторіччя — графа Василя Капніста.

Маршалок Лукашевич підійшов до невеличкого, інкрустованого столика й нахилився над розложеними паперами. Він був ще у силі віку. З румяного, круглого його виду било здоровля й життя. Карі очі горіли сливе юнацьким вогнем.

— Основа »Українського Товариства« була-б продовженням тих думок, які ваша світлість висловлювали в Берліні графу Герцбергу, року божого 1794-го, — уклонився Лукашевич у бік графа й відкашлявся в рукав, — це та сама основа, за якою українське дворянство подавало мою скромною персоною секретний проект Його Величності, блаженої пам'яті Наполеону Першо-

му, імператору французів, через генералів Бертеле й Лезіра. В програму статута »Українського Товариства« буде покладено стремління вирвати Україну зпід російської тиранії й дати змогу стати нарівні з іншими державами в Союзі Європи. Потребу такого товариства розуміє і князь Микола Григорович Репнін і князь Семен Михайлович Кочубей, що знають уже проект нашого статуту. Ми, українське дворянство, мусимо боронити своїх прав і вольностей, даних нам славетними антецессорами нашими, так ганебно стоптаних Москвою й Петербургом. Нарушення наших прав не вгаває, а навпаки, росте. Не кажучи вже про публичні, але й приватні наші права, торговельні, промислові й кредитні, нехтує Росія. Мерзка загида грозить нам з боку Москви, а нашої безчинности не подарують нам наші внуки й правнуки...

Граф Капніст хитнув головою. Лицем його промайнула посмішка втіхи й щоким занялись румянцем. Йому подобалась плавка, переконлива мова Лукашевича. Лакей, ковзаючись по паркеті, приніс тацу з розігрітим вином. Воно парувало й розносило по кімнаті солодкий запах.

— Починайте-ж із переконанням і гідністю велику справу спасіння Батьківщини... — промовив граф тихим, глибоким голосом. Рука в перстнях лягла на голову хорта. Друга приняла од лакея чарку з вином. Лукашевичеві видалася та хвиля врочистою. Йому здумалося, що дух Монтеке, що його погруддя стояло в куті, блукає цією кімнатою. Він спаленів і не міг вкрити свого хвилювання.

— Кого-ж ви думаєте запросити на членів вашого товариства, пане маршалку? Бажано було-б, щоб це були люди правого характеру й сучасних мислей, а враз із тим люди лицарського духа й мужности несполиної, шляхетне уроджені, — граф підвів свою білу голову

тигра; — думаю, що оберете своїм зразком німецькі »Тугендбунди« або італійських »карбонарів«, або хоч-би грецькі »гетерії« — зразків, зрештою (граф посміхнувся) в сучасній добі революцій не забракне. Річ у тому, що тиранія Росії нечувана, ніде не попустить явному існуванню такого товариства...

Лукашевич обширно й вимовно зясував графові, що товариство має зразком змову Гулельмо Пепе і буде прімо таємне, секундо вибране. Завданнями його буде формувати нового духа українського дворянства, боліючого серцем об упадаючій отчизні та світити йому метою спасіння її — отчизни. Основоположниками будуть ті, що входили до лож Мінерви, Згоди й Розвіяного Мороку по цей і по той бік Дніпра, між іншими Бантиш-Каменський, великий патріот і наш дієписець, Чапа, що вже вибився кебетою, складаючи записку про права українського дворянства, брат маршалка Платон Лукашевич, попечитель і пііта Іван Петрович Котляревський, Григір Полетика. З молодших є ентузіясти, справжні волелюбці, що рвуться до чину — Яків Драгоманив, Михайло Щепило, Анастазій Кузьмин, Іван Сухина, Іван Горбачевський — гарні, добрі люди...

Граф слухав його посміхаючись і киваючи головою. Рука його все пестила голову собаки, очі, то замикались на хвилю, то відкривалися і дивились мудро та приязно.

— Недавно, отсе, — промовив він, — мав я нагоду гостити в себе графа Олізара й пана Тимка Падуру — великих приятелів України. В милій розмові натякали мені на потребу спільного ділання проти Москви, а пан Падура склав навіть мені віршу:

Вольних внуки, злучім руки,
А слава все зможе

і верне власть і славу дасть,
вольне Запороже...

Проказав Капніст і цікаво приглядався Лукашевичу. Цей ледви посміхнувся, відкашлявся своєю звичкою в рукав і повернув голову до ватрану, на вугілля.

— Ваша світлосте! Казатиму щиро, знаючи єдину волю вашу чинити все для громадського добра. Думок поділених не може бути. Хоч і як приваблива було-б федерація з розумними нашими сусідами, але для нас вона неполітична зовсім. Не буду пристрасний, коли нагадаю вашій світлості про ненависть до них на правобережній нашій отчизні. Памятні там і нині всі їхні кривди. Памятні ще й мені сльози моєї матері, родом із Правобічча, коли вона розповідала нам, що церкви наші були під орендою жидовина... Ще й ще прикладів кривди можна було-б навести, але поминаю їх — не час мститись за минуле. Вистане згадати хочби й нинішні кривди, що діються особливо нашому поспільству, зарівно од російського государства, як і од наших сусідів. Вельми, вельми необачно й неполітично було-б, ваша світлосте, встрявати нам до такої федерації — ми-б стратили наших друзів по той бік Дніпра сущих... Що торкається віршувань пана Падури, ми можемо бути тільки вдячні йому за пробуджування нашої Музи та співчування з нами, коли тільки воно щире...

— Так, маршалку, зовсім слушно, інакшого я й не сподівався од вас. Тимкові Падури, а ще більше росіянину Кондрату Рилееву за його глибокодумні поеми я дуже вдячний.

Вкраїну пекло зрїть в неволі,
вільною бачить її — рай...

прошепотіли ледви чутно графові уста. Він знов падавав у втому. Лукашевич натомість спалахнув живо.

— Кондрат Рилеев, ваша світлосте, відгукнувся перший на нашу недолю, дарма, що сам росіянин. Ми — українці не можемо із холодною кровію читати його Войнаровського й Наливайка, але яка шкода, що не українцям припала честь оспівати діла цих мужів...

Граф гірко посміхнувся: нагадав малоросійсько-царських патріотів Гулака Артемовського й Квітку-Основяненка.

— Коли-ж діждемо, пане маршалку, й ми свого кобзаря українського, що своєю музою вогненою воскресить славу давньої Козаччини й Гетьманщини? Хто возвеличить нарід, прославить велич душі людської — тому слава споконвічнн! Лелійте-ж у серцях ваших, земляки, діла великих мужів українських, а в вас не зменшиться, а збільшиться відданість Отчизні...

— Можете бути спокійні, ваша світлосте, — вклонився Лукашевич, — дух Полуботка, цього сміливого й твердого в правилах воевождя українців ще живе між нами...

Оба замовкли. Граф відкинув голову на подушки, блідий і величній, як сама смерть. Лукашевич із сувоєм проекту відійшов до вікна. Він бачив, що вельможа вщерть виснажений довгою розмовою, але не смів її сам перервати. Було далеко за північ. Свічки догаряли й киптіли, кидаючи довгі тіні на старовинні штихи й пляни, на золочені компатурки книг, на гобеліни, з картинами лицарських полювань.

Крізь вікно, понад голову маршалка, влетів кажан і кружляв по кімнаті. Собаки гавкнули на нього. Граф відкрив очі й здригнувся.

— Злий знак, маршалку — швидко вмру...

— Ваша світлість ще довгі роки буде бадьорити нас своєю порадою...

— Ні, любий пане Лукашевич, мені вже недовго зісталось. Смерти я не жахаюсь, але прагну тільки

взріти той день, коли »обірветься в країні цій стогнання і з щастям воля зацвите«...

Кволю посміхнувся граф і з поміччу лакея підвівся. Виріс високий і худий — здавалось досягнув головою стелі.

— Розгостіться, друже, Денис вам покаже кімнату. Узавтра, як дозволить мені мій суворий лікар, пан де ля Фліз, продовжуватимем наш дискурс...

Він подав холодні свої пальці і, стукаючи палкою зі срібною головкою, пішов геть. Два хорти, такі самі високі й худі, похиливши голови, йшли за ним. Було щось суворе й неземне в цій громадці, а особливо в пану цієї палати. Видно було, що він уже тільки тінь, що хвилини його утікають і наглять, як навіжені.

Лукашевич з повагою чекав, поки замкнуться за ними двері. Надпив кубок вина і підійшов до полиць із книгами. Майнула в червонім сап'янні графова »Ябеда«, Івана Петровича Котляревського »Енеїда«, важка золота »Історія Русів«, Величко, Бантиш-Каменський стали поруч себе, »Краткое описаніе о козацком малоросійском народі« — бунчукового товариша Петра Симоновського, »Аннали Малої Росії або історія Запорожців і козаків України« Жана Бенуа Шерера, Рубан-Безбородько, а за ними пішли енциклопедисти, Жан Жак Руссо, Вольтер, Монтеске, Дідро... Лукашевич спинився на маленькій книжочці в синій оправі — де відкрилась на сторінці з атласною закладкою — став читати:

»...Зиновій радив зібрати старшин з усіх племен для зложення законів, рідних духові народу й часу, а тому твердих і непорушних. Свобода, розуміється законна, благорозумна є одною з головніших складових частин щастя народнього. Вона є так само необхідна для держави, як світло для цілого світу будівлі і повітря для землі нашої. Чи торкнеться думок чи почуття, вони прокида-

ються з неймовірною швидкістю, виливаються з дивною істиною. Ось слабе відображення блаженства народнього при повному розвою свободи, спасенної для цілої держави, благодійної для кожного громадянина, законного учасника в загальному благу своєї батьківщини...»

Перегорнув до титла й посміхнувся про себе: це була знайомого пана Федора Глинки »Визволена Україна або Зиновій Богдан Хмельницький«...

П'яно пахли з надвору липи. Співали солові в закутинах старого парку. Запіяв в Обухівці ранній півень — прочували чабани з нічлігу. Чорна голова Василя Лукашевича схилилась над книжкою й не лічила годин.

А на долі в спочивальні, на ліжку під тяжкими занавісами, погасав останній вельможа України, муж характерний і великий кебетою політичною, граф Василь Капніст. Доктор де ля Фліз, румянолиций дідок, навшпиньках вийшов з кімнати.

VI. ПОРУЧНИК ІВАН СУХИНА

В глупу ніч року божого 1768 до зимівника козака Федора Сухини причвалував комонний, порубаний та постріляний й привіз у шкаматтю, в мішку привязаному до сідла, дитину; був це Хведора Сухини небіж, а ватага гайдамацького Клима Сухини син — Максим. Криваво гасли треті півні на Україні — Гонті зі спину різали паси, його товаришам пучки та голови одрубували, на паль саджали. Од гніву гетьмана Браницького та зради генерала Кречетнікова спасся тільки невеликий загін отамана Сухини й переходив Тясьмин, щоб перейти на Запоріжжя. Але здігнали його царицині гусари й порубали в пень. Спасся тільки джура й той атаманів заповіт доконав — сина його одинака дядькові завіз.

В негожий час прийшлося йому жити: вольності українські одбирано, Запоріжжя касовано, зимівники забирано для сербських, для німецьких кольоністів. Гарував на землі, змагався із степом, дівичземлю вперве плугом орав.

1790-го року народився йому син Іван, а його схожість із дідом-ватагом була дивна й вражаюча. А що імператор Павло I, що шість років опісля наступив (не як Катерина) до українців прихильний був, надав у перший рік панування свого іменним указом родині Сухин дворянську нобілітацію й шестилітнього Івана записано хорунжим гвардії. Ріс у нужді, в злиднях, трьох мав братів, три сестри, кожному в світ дорога йшла, а на Україні, на Низу тісно ставало. Йшли поміщики в Херсонщину, в Бесарабію з душами на вивід,

панували вже ісправники та асесори, виростав Одес-пристань, золотим дном стало Чорномор'я. А греміла тоді вже слава незаних, молодих артилерійських поручників, орли їхні шугали над Європою і здавалось кожному юнакові, що в торбі булаву маршальську носить.

Під знаком Марса вийшов у світ і Іван Сухина. Пятнадцятилітнім ішов уже в баталії з несамовитою якоюсь одвагою, шіснацятилітнім був уже підпоручником, під Австерліц поручником, після Бородіна став капітаном, у Париж віхав підполковником, маючи 24 роки і бригаду кавалерії.

Але того-ж 814-го року молодий підполковник із сімома ранами, знижений був до простого хорунжого за неймовірну якусь образу начальства (казали нишком, що секретний це був наказ самого царя, що ним знехтувала артистка Шассіні для українського Казанови — Івана Сухини). У п'ятох куфрах віз хорунжий Сухина книжки, накуплені в Парижі, а ще більше дум віз у своїй чорній голові. В глуші, в Ольвіополі в гусарському полку починав наново свою кар'єру й гремів на цілу армію несамовитими пригодами, авантюрами, книжною ерудицією, небувалою фантазією, незліченою фортуною і розкішшю життя. В 820-му вже був поручником, але знов за одну любовну історію, що їх зрештою було багато, був засланий на півтори року на Кавказ. В добі, що на неї припадає наше оповідання, він уже вернув з Кавказу, зачислений в Чернігівський полк, але з дня на день чекав призначення до давнього Олександрівського, свого, гусарського полку. Скрито й гордо жив у Василькові цей таємний нащадок гайдамаки, найкращий бретер і грач, найцікавіший козер і анегдотист, спокуса всіх околиць пань, добрий приятель і товариш, найхарактерніша на Україні людина своєї доби. Тільки Херсонська вольна земля могла родити

— А що-ж по твому? — сухо спитав Андреевич.

Сухина спинився й очі його спалахнули, стояв стрункий і гордовитий, натхнено тріпонував кучерями, що повзли на чоло.

— Я прихильник бур за почуттям чести, рояліст розумом і переконанням, республіканець вдачею! По мені, щоб Україну як другу Гелляду запалити вогнем! Щоб хижа, нікому незнана досі хуртовина прочвалувала степом, щоб санкюлотська чернь завилала в палахкотінню смолоскипів і танцювала біля палаців, фандолю свою українську вигукуючи, щоб благально витягались голі вежі старого часу, залізани на смерть полум'яними язиками...

— Так що-ж це, Сухина, друга гайдамаччина, чи що?.. — посміхнувся Андреевич, — далеко не заїдеш — хіба царьком, гайдамацьким Робеспером зробишся, невелика честь від того. Тай дивно чути од тебе, що завжди черню нехтував і мужиками гидував...

— Моїм бажанням з гайдамаччини щось на подобу американської, Лафаєтової гвардії вчинити! Тут з російською кормигою, там з англійським варварством змагання. Аджеж сили нашої країни незбагнені...

Андреевич мовчав. Любив Сухину за палкість, але не вірив у те, що каже, не розумів чого хоче. Думав зовсім інакше, статочно, по книжках, щоб конвент конституанта, а Малоросія в союзі народів слов'янських супроти німецької й бісурменської погрози. Вірив у Пестеля, величній йому видавався розумом і митикуваннями. Сам — сірий і невідомий, любив ховатися у тіні великих.

— Накладають наші з москвинами, з Трубецькими, Давидовими, чекають од них добра, а вони тільки ждуть, якби нами наїстися, на наших хахлацьких карках до влади віхати. Другі з поляками водяться — он Бесту-

жев до Яблоновського, до Олізара їздить, шепочеться... Чуєте, панове, мого діда в Кодні на паль насадили, живому язика одрубали, кості ламали...

Сухина й справді тремтів. Запалилось його обличчя й очима бігли недобрі, хижі іскри. Величній і гордий був у цій хвилі аж Андреевич вжахнувся. Бистрицький нараз спохмурнів, встав і підійшов до Сухини, поклав руку на рамя.

— Іване, ти не кажи так, я поляк, але я знаю, що тобі прикро та й мовчу, не бороню наших, теперішні поляки не такі, Іване...

Сухина легко скинув його руку й чудно посміхнувся.

— Який ти поляк, Андрію? В тобі польське вивірилось усе, я тебе поляком не вважаю, ти наш. А поляки й тепер такі самі і будуть ще довго однакові... Не підуй я з ними, хочби мав із товариства геть піти... Не дихати нам з ними одним повітрям...

Андреевич мовчав. Він знав, що таких, як Сухина, що дишуть ненавистю, багато. І Драгоманів перший, і Горбачевський і Щепило, навіть хлопчачок Киреїв не вдержить шаблі в піхві, всі так шалено, так божевільно думають як цей. Тільки ще мовчать. І якась дивна розпач заповзала в його щире серце.

— Так що-ж, Іване, що думаєш діяти? — тихо спитав він.

— Так от, — спинився Сухина, — почекаю, що ваші «словяне» робитимуть, чи за Пестелем, чи за голосом своїх земляків підуть. Як виступлять — добре, першим піду, як ні, хай не сердують — сам здійму повстання, запалю Україну всю од Ярмолинець до Зінькова, а в мене є свої, дарма, що їх не видно. Прожену зайдів, стану над кордон і скажу зась...

— Другим Хмельницьким хочеш бути?..

— Як Бог дасть — буду...

І видалось у ту мить Андреевичу, що бачить у Сухиновій руці булаву, на дужих плечах гетьманську опанчу й ліс бунчуків, корогв, військових значків, що мають за ним... Такий дивен та горд став зір Сухинів. Моторошно було. Притьмом підвівся, схопив чакло й кинув ще зтиха, непевно:

— Бувай здоров, Іване, я таки з тобою не згоден. Живеш старим, живеш мріями. Час Січі й Гайдамачини минув, наш вік не терпить безглузлого героїства. Тай Україна твоя — степова химера, кобзарські казки... Єдин Восток є і світло єдине трьох Русей з востоку, а світлом тим напишем на прапорі нашім: Воля, Рівність, Братерство...

— Стривай, Андрію, я з тобою... підвівся задуманий Бистрицький.

Вийшли в ніч. Ішли мовчки до своїх кватир, що були біля себе. Свіжо було, після чадної Сухинової кімнати, її жару — приємно.

— Що ти думаєш про нього, Андрію? — перервав тишу Бистрицький.

— Химерна штука, не розбереш його. Думаєш він вже так і переконаний? Ог говорить, щоб по своїому й напроти. А втім або щось зробить, або згине марно... Тутешня земля українська багата на таких людей химерних....

Разом позіхнули й розійшлись.

Сухина був сам. Глянув крізь вікно як мигтить Волосожар і Чумацький Шлях. Крикнув на джуру Каленика, щоб осідлав коня. Джура, звиклий до таких примх свого чудного, вередливого пана, позіхаючи, побіг у стайню. Сухина накинув бурку й чакло та вийшов на ганок. Сонним Васильковом, не звертаючи на гасла варти, задудніли копита їх коней. Вибились на дорогу, звернули з неї й почвалували невідомо куди. Вилітала земля зпід копит, нишкла трава, кидався в бік сполоха-

ний заяць. Сухина до крові різав боки коня — летіли вихром, шпарко й лячно. Джура не міг наспіти своїм буланом. Але поспішав, знав сердитого свого пана.

Баштанник козак Свирид Питльований знав Сухину. Біля вогню, під старим дубом на Перепятицькій могилі, до пізньої ночі не спав із чабанами. Сиділи й гуторили про старовину, про диво, що було, минуло. Характерний був дід Свирид, Гайдамаччину тямив, як нині, Кодню перебув хлопцем — поводитирем Залізняка.

Почув дудніння, стрепенувся — любив і собі Сухину, молодість чув свою в ньому. Торкнув струни на бандурі — засміялись дзвінко, переливчато:

Ой хвалився козак Швачка
на Фастів ідучи
будем дроти пани брати
габу на онучі...

Чабани лежали, панські графинині, недалеко табуни пасли, не шиширхнули. Йшла луна Перепятихою, в луні тій брязкіт зброї був, лицарів осьде постріляних, похованих...

Глянув дід на Сухину по батьківськи, милуючи:

— Ти, Іване?

— Я, діду, до вас душу одвести...

— Терпиш, козаче, гориш, та гори, терпи — отаманом будеш... а в мене для тебе гостинець, — посміхнувся дід, — сама краля привезла, знає, що шугаєш поночі...

Добув із пазухи цидулку пахучого паперу, стрічечкою перевязану. Сухина здригнувся, сів до вогню й прочитав (французькою мовою, рвучко написане було).

»Кавалере! Темінь у моїм серці, морок. Палаю вся й не маю спокою, забрали ви мені спокій мій,

Тремтить душа моя, нещасна, причинна. Коли справді милуєте мене над життя, відійдіть, кавалере, вирвіть із серця тугу, як я вирвала. Залиште мене з моїм добрим мужем, що не знає що дію, невірна, негідна його. Облиште мучити мене, хай сама зістану із своїм бідним, замученим серцем. Бажаю вам всього найкращого, що може бути в життю, прошу тільки одного — забудьте про мене.

Ваша Марія Волконська«...

Сушина прочитав, роздер цидулку на дрібні кусники й кинув у вогонь. Дивився чудно, як розлетілись гаснучи огнистими іскорками в темінь і посміхнувся.

— Правте, діду, хочу слухати...

Знов засміялись струни переливчато, ніжнозгучно — бурунню, шпарко й почав дід про Лебедин, про титарівну Оксану та козака Ярему — дивну оповідь солодку й страшну, як блиск гайдамацьких ножів, як кармазини заграв уманських...

VII. СОНЦЕ СХОДИТЬ У ЧИГИРИНІ

Козацькі порохівниці, сулії й шаблюки зловороже вилискували од сяйва свічок. Але морок був у кімнаті, завішаній килимами. Три свічки усього палахкотіло в свічнику. Якби не зброя й не портрети, порожньо було-б у цій понурій світлиці. А портрети в тяжких золочених рамах, померклих од часу, дивилися рядком із стін. В сталевім панцирі, що одливав синню, залізною рукавицею стиснув пірнача й здавалось кліпав єдиним оком своїм гетьман Данило Апостол. Сперся на стіл рукою кремезний, широкий Павло Полуботок, звівши густі чорні брови. Сумарно, трохи збентежено нахилив голову Іван Скоропадський. І зимно посміхнувся, гордо шарпнувши голову в білій перуці, випещеною білою рукою стиснув булаву, засипаний зорями й лентами останній гетьман України — Кирило Розумовський. Десь далеко, підперся в боки Михайло Ханенко, молитовно зложив руки сумний Дамян Многогрішний, згорбився, ворушив котячими вусами Павло Тетеря. А між ними, ясновельможними, невідь як узявся простий сотник. Іван Гонта було йому на ймення, а такі чудні, такі гострі і загадкові були його чорні очі.

Коли поручника Киреїва ввели до цієї кімнати й зняли з очей повязку — він зняковів. Очі портретів і живих людей, що сиділи під стінами, вперлись у нього, немов хотіли просверлити його. Було моторошно, хотілось завернути й утікти. Але переміг себе, стояв блідий і схвильований. Свічки криваво заграли на його комірі, переплигнули на крильцята-еполети, замигтіли рукояттям шаблі. Він поволі звикав до світла й завва-

жав, що люди, які сидять під стінами, мають на собі дивні, чорні киреї та капюшони на голові з прорізами, замість очей. Тому так чудно видавалось, що довкруги самі очі. Пронизливі, жорстокі, холодні. Постаті дивилися на молоденьке, чепурне личко Киреїва, на його біляву чуприну, шепотіли щось між собою. Одна з них підвелась, підійшла до столу, вкритого чорним сукном. Шкуратяний фартух звисав їй на грудях. В руці тримала малий молоток.

— Великий Вітія! — подумав Киреїв.

Вітія вдарив молотком об стіл. Всі підвелись і стали під стінами як дивовижні, понурі пугачі. Церемонія прийняття почалась. Постать кивнула рукою Киреїву — він підійшов до самого столу й міг добре бачити очі в прорізах, що горіли як вуглики.

— Хто ти? — спитав Вітія.

— Іван Киреїв, поручник 6-ої артилерійської бригади! — відказав Киреїв як на рапорті. Вітія гостро його перебив.

— Це нам нецікаво. Хто Ти, за уставом братерства?

Молодший брат Елліна... — нагадав Киреїв поучення Щепила. Воно вилетіло з голови, хоч знав його на память. Повернув голову на бік — на нього дивились глумливі очі Гонти. І не знати чому за шкірою побігли мурашки. Стало моторошно. Постаті перешіптувались. Їх тіні танцювали на стінах, великі, чудернацькі.

— У що віриш?

— У єдину правду дітей великої Астреї... запинаючись промовив Киреїв. Голос його видався несвоім, глухим, — і в її перемогу... над тьмою...

— Чим бажаєш скріпити свою віру?

— Вчинками, не допускаючими привида Зла.

— Скільки колін є у правому крузі, оточеному сугубим мороком і раменем Рубра?

— Пять. Еллюське, схимників, Ромулюса, Нострадама і цезарське.

— Кому вільно все, кому нічого?

— Цезарському вільно все, еллюському нічого.

— Які ключі твоєї віри в велику Астрею?

— Істина зоряна, згода співдіюча, братерство рівних...

— А свобода?

— Законна й благомудра.

Великий Вітія помовчав. Постаті знов похилились одна до другої, кивали головами.

Киреїв перемиг моторошність. Дивився на свічки, що злякано тріпотались. Вітія стукнув молотком і закашляв. Киреїва знов шпигнув його бистрий, полумяний зір.

— Скільки є частин світу?

— Чотирі — Тенебра, Субтенебра, Астрея, Субастрея.

— Чим живе Тенебра, інакше звана Малєфікарум понс?

— Тираном, ідолом, кайданами і крамарством.

— Що переможе Тенебру?

— Люцерна Астреї.

— Чим горить Люцерна Астреї?

— Сонцем, що сяє для братів.

— Де сходить сонце?

— В Чигирині, на руїні слави.

— Годі, — промовив Вітія, проба закінчена. Наречений іменем Іннокент засядеш у крузі еллюського коліна!

Він підійшов до Киреїва, із зручністю старого воюки вирвав з піхви палаша, розіп'яв йому на грудях мундір і штовхнув обачно вістрям. Крапля малинової

крови виплила на тому місці. Киреїв поцілував холодне лезо палаша.

Тоді Вітія, а за ним усі скинули свої капюшони й киреї. Обряд скінчився, Киреїва прийнято до льожі »Словянська Єдність«.

В кімнаті загомонило. Статні козачки вюнко запалювали свічки в канделябрах і розносили каву в містерних філіжаночках. Стало ясно — зброя померкла, портрети згасли і не видавались такими живими. Киреїв пізнавав знайомих — старшин Чернигівського й Єгерського полку: Бечасного, Борисова, Андреевича, Сухину, Вадковського, Кегича-Апостола. Череваті й худорляві добродії були теж йому знайомі: полтавських і київських поміщиків Лизогуба, Носенка, Тетерваковського, Цяцьку він бачив раніш. Всі вони поздоровляли Киреїва, клепали по рамені, контентували бесідою. Киреїв відкликав на бік Борисова.

— Слухай, скажи, де я? Мене везли так сюди, що я назад дороги не найшов-би. Атжеж це не таємниця?

— Натурально, — зареготався Борисів, — ти-ж уже наш, що правда тільки в еллюському коліні, але-ж це не таємниця. Ми в Шаргороді, у доброго Платона Лукашевича... він же й наш Вітія...

Сам господар, чорнявий з довгими козацькими вусами, закоханий у козацьку старовину, Плятон Лукашевич, підійшов до них, погожо посміхаючись. Він зовсім не був такий страшний, як видалось Киреїву. Доброзичливий, гостинний. У краваті його заткнений був великий діамант.

— Я радий, що ви з нами, пане поручнику.

І зараз відійшов до громадки людей, що розглядала турецьку місьюрку й карваші на панцирю. Гучний його голос лунав на цілу кімнату. Киреїв пошукав очима Бечасного. Цей стояв, тримаючи в руці пару козацьких

пістолів і мірив до ока. Блідим і жорстоким його обличчям блукала химерна посмішка. Зпід своїх довгих вії він зиркнув на Киреїва. Любив цього палкого й гарного юнака.

— Що, Івасю, й ти осьде? — промовив він тихо. Киреїву видався в його голосі глум.

— Хто тебе ввів сюди? Чи не Щепило, наш український Рієго...

— Щепило, — кивнув головою Киреїв, — а що ти на це Бечасний?..

— Плятон — добряга, у нього славно маринують грибки, але нічого більше. Волить зброю на стіні, аніж у руці, а ці панове люблять спізнену моду. Хіба-ж не любо будувати замки в повітрі, особливо, коли своїх нема? А врешті — між лисами треба вдавати лиса...

— Ти завжди кричеш, Бечасний, і кричеш нецікаво. Що-ж по твому?

Бечасний бистро глянув на нього, в очах його блиснув дивний вогник.

— Революція і Гракхус Бабеф із змовою рівних!

Він знову згас і знову змуджено розглядав пістолі. Йому хотілось позіхати.

Киреїв, сердитий, швидко відійшов од нього й прилучився до гуртка, де верховодив Щепило. Говорили про останні події в Греції, Щепило гарячкував, сперечався з лагідним, тихим Вадковським. Зараз біля них курили люльки Цяцька й Носенко, балакаючи про недалекі київські контракти.

Козачки, в жовтих жупанцях, широко відкрили двері в ясні покої — там білили столи з їством і питвом та виглядали зелені столики до карт. Гості гомінко й весело подались туди. Киреїв ішов за всіма, слухаючи ще Щепила, що докінчував свій погляд на Іпсиланти

та Міссолюнґську битву. Бечасний слухав його теж, посміхаючись з ледви помітним глумом. Нараз Киреїву видалось, що хтось настирливо дивиться на нього — він обернувся майже разом з Бечасним: на них із золотої рами прищулював зловорожі, таємничі очі та мовчазно крутив чорного вуса жорстоко усміхнений Іван Гонта.

VIII. СКАЖЕНІ, ЛЮТІ ПСИ НА ЛАНЦЮГУ...

Ще не дійшов поручник Володимир Бечасний до фіртки жидівського садка, де квартирував Кузьмин, до скрипучого куравля при колодязі, а вже чув гомін голосів з вікна світлиці. Зеднані словяне вже зійшлись. Коли переступив поріг брудних жидівських сіней, мало не грюкнувся лобом в одвірок перекошених дверей й відчинив двері до господи Кузьмина, вдарило його димом кнастеру й скаженим боєм голосів.

— Бечасний! — вигукнув і підбіг до нього червоний, запальний Киреїв; будь нашим Вітією, розсуди нас, бо бємось зо дві години...

— Стривай, стривай, Івасю, — лагідно відхилив його Бечасний, — дай оговтатись, нічого не розбереш з вами. Ви-б хоч вікна позатулювали, вже зовсім у республіці почуваєтесь, а Гебелеві шпики, як миші по Василькові шугають...

Звикав до чаду, до гамору. Обличчя, що були якимись плямами й мерехтіли в димі то виринаючи, то потапаючи, починали вияснюватись. Спостеріг на ліжку згорбленого, ніякового капітана Андрія Фурмана, в окулярах на кирпатому носі, що ним шморгав і на кліпаючих очках, біля нього з люлькою в руці та в червоному халаті поверх волохатих грудей самого господаря, поручника Анастазія Кузьмина, повновидого кучерявого красуня, що поривався все говорити, але даремно; за ним русявого, лагідного Андрія Андреевича з книжкою в руці, сумного й пригнобленого усім цим галасом, що нервово гладив свою чуприну й теребив тембляк при артилерійському тасаку. Посеред хати стояв, розкаря-

чивши ноги в ботфортах, здоровенний артилерист, поручник Щепило, гарний на вид, з тонкими чорними вусиками, чорними бистрими очима й дзвінко реготався. Напроти нього стояв розпалений спором, низший, білявий, плечистий і трохи сутулий, в гарному новому мундірі, полковник Сергій Муравйов-Апостол.

Його поїдав очима блідий, з розпаленими як у гарячці юнак, що сидів, заховавшись у комір шинелі — прапорщик Полтавського полку Михайло Бестужев-Рюмін.

Очі його горіли злісно й гнівно, він, здавалось нікого не хотів слухати, крім свого вчителя й приятеля полковника Апостола.

Під стіною рядком стояли: високий поручник Жизневський, несмілий і сумирний, червонів розшитими шнурами грудьми й малиновими райтузами мовчазний гусарин Вадковський, гороїжився маленький рудавий Борисів, рожеволиций як панянка, паленіючий весь час Армашевський, підпоручник-гармаш.

На столі, за браком місць, сиділи, курили люльки й кричали, перебивали розмову прапорщик Кегич-Апостол, чорний як вуголь, зарослий чорнющою чуприною серб, гарний, випещений штабс-капітан Венямін барон Соловйїв, шалапут Бистрицький і хмурий, zdegradований капітан Ракуза.

В тіні, в куті, знуджено позіхав й роздивляв усіх Іван Сухина.

— Так у чому річ, панове? Про що йде? — спитав нарешті Бечасний.

— Та от розумієш, — пояснював Кирєїв і всі зтихли, — мова про те, чи притягати до нашого діла салдатів та поспільство, себто, що краще — революція офіцерська, чи революція народня?..

— Безумовно, — перебив його нетерпляче Муравйов, — революція з гори, змова кількох вибраних

скоріше досягає мети! Не треба нам навіть відкривати тайни змови, щоб захопити за собою старшин і салдат — одних здобувається ентузіазмом і обіцянками, других грішми або й погрозами. Встане владний наказ провідників, щоби чернь пішла за ними сліпо... це ясно і нема чого сперечатись...

— Пане полковнику, — гукнув пискливо Борисів, оракул словян, — хоч військові, вірніше старшинські революції скоріше досягають мети, але наслідки їх дуже небезпечні, вони стають могилою, а не колискою волі, в ім'я якої dokonуються... Ми переконані, що треба шукати помочі в цілому народі, співпраці всіх станів, приватна воля є нічим без публичної — цього всемогутнього мотора політичного світу...

Борисів глянув на всіх переможно. Мова його була плавка й багата в модні слова.

— Зовсім слушно, Борисове, — докинув Бечасний, — я згоден з тобою, хоч і не зовсім, але це поки що не важне (посміхнувся він ненароком). Жаден переворот не є успішний без консенсу цілого народу, через те треба підготувати його до нового громадянського порядку і потім оний дати — дбати про викуп кріпаків, про освіту між салдатами: грішми й погрозами далеко їх не заведете — уклонився Бечасний зідливо в бік Апостола.

— Добре, Бечасний, дай руку! — крикнули з кутів.

— Голова з пліч і баста! — вигукнув не до речі Бистрицький, жмурячи хитрі очі.

Бечасного обступили, затягли до себе, клепали по рамені, наливали вина. Хмурий Ракуза заскрипів своїм прикрим, шорстким голосом:

— Панове старшини все ще вважають салдата бездушним сотворінням, як хочете — про мене, але помилка може бути дуже немила... Салдат уже знає чого хоче,

вірте мені, я живу з ним блище, як ви... (посміхнувся він болісно).

Муравйов мовчав і рухав своїми руденькими вусиками. Він крив гнів.

— Салдат — раб, як і холоп. Їх діло — слухати! — тонко й загикуючись викрикнув Бестужев. — Особливо тутешнього салдата, як і жінку, можна купити за гроші — полковник має рацію!

— У вашім віці, прапорщику, — кинув спокійно Сухина, — мене вчили інакше говорити про жінок...

— Що?! — вскочив Бестужев, — що ви сказали?..

Він зірвався, метаючи очима й шарпнув за гарду шпади. Щепило дужими руками схопив його й посадив блідого та розгніваного назад на своє місце. Всі зареготались. Сухина вже не глядів на нього і забавлявся китицею од палаша.

— Поручник кавалер Сухина, — почав поважно Муравйов, — як я завважив, не любить товаришів великоруського походження, не вважаю, щоб цей дешевий малоросійський патріотизм був так тут розповсюджений, щоб викликав між нами незгоду...

— Навпаки, полковнику, — бистро промовив Щепило, — ви не знаєте нас, хоч у цім трафунку походження не має значіння, але Сухина сміло може нас заступати, коли-б ішло про образу народу — ми всі ще леліємо живо любов до нього, що є господарем цієї землі, де збираємось діяти й образа його є нашою образою — дійте швидче, бо не знаємо, що з того для вас вийде...

— Так, добре, Щепило, діяти, швидше діяти!..

— Доволі теревенів!

— До зброї й баста!

— Нема чого відволікати!

Залунало в кімнаті, закуреній димом. Забрязчали шаблі, задзвеніли тасаки, гул котився, розбивався сті-

нами, ворохобні гасла залітали кулями, душно ставало, пахло порохом — розкудйовжені кучері, палаючі очі завертілись, сумбуром пішла кімната, бунтівничим, гнівним духом сповнилась. Щепило розчепив тугого коміра, що залишив на шиї червону пругу.

— Сам раз під петлю! — засміявся гусарин Вадковський.

— Шпичка тобі в рот, навіжений! — жартуючи вилаявся Щепило, — Грицько, люльку!

Моторний його джура Грицько не міг впоратись із гістьми. Що хвилі гукав хтось на нього за люлькою, чаєм чи вином. Він скинув свого мундіра й снував буряколиций у самій сорочці, підперезаний, на московський манер, пояском. Жидівка-швачка, що в неї стояв кватирою Кузьмин, роздимала чоботом самоваря. Вона й її чорноокі дочки цікаві були самі зайти в кімнату та не сміли, заглядали тільки крізь двері, нічого не второпуючи з розмови.

— Панове, — перекричав усіх нарешті Кузьмин, — мусимо сказати правду — на нікого нема що надіятись і чекати, ані на Камянку, ані на Петербург, ані на Тульчин, панове диктатори думають, що, написавши свою «Руську Правду», можуть спочити на лаврах, чекати революції...

— Пестель не хоче бути Лафаетом, — посміхнувся Бечасний, — він хоче бути щонайбільше аббатом Сіесом...

— Не бійся, в нього величі й Робесперу позичити можна-б було...

Малий Кегич Апостол зіскочив зі столу, заговорив швидко-швидко, мов не встигав:

— Моя думка, Щепило, і ви всі панове така: ми проти панів Південного Товариства нічого не маємо, але вимагаємо діла. Або щось робити, або цілу справу до біса закинути. Це їм слід переказати. Ми чекати

не можемо — гарячкував він, ми горимо бажанням діяти. Скрізь у полках хвилювання, скрізь на чолі наші добрі люди — Поджію, Повало-Швайківський — полковник, Юшневський — генерал, салдати підуть на все — чекають наказу — мусимо виступити хоч зараз!...

— Добре, Кегич! Браво, Сербине!.. зараз виступаємо...

Дим котився туманом по кімнаті. Свічки хвилювались і злякано тремтіли од дужих голосів, од тяжких віддихів. Старшини порозстьобували комірі мундирів, золоті еполети й гудзики мигтіли й горіли на них. Переважали червоні коміри Чернигівців, сині артилеристів, але були й зелені егерів й один червоний доломан гусарина Вадковського.

— Ні, панове, зараз неможливо виступати — як виступити, то з весною, коли рушить крига! — крикнув Кузьмин, — тоді і буде okazія — коли почнуться маневри третього корпусу, приїде тиран — мусимо його вбити й зірвати повстання в цілій армії!

— Баста! — хрипло промовив барон Соловійв, — чому бути, тому не минути — рішено: з весною виступаєм, хай кряче хто хоче, тиранії мусить прийти кінець. Доволі Аракчеївської палки, воєнних поселень, пригонка муніції... виступаєм і баста, на кого можем рахувати, панове?..

— Чернигівці підуть усі!

— Єгерів сімнацятий готовий!

— Полтавський піде напевно, Український Уланський піде!

— Олександрівські гусари допоможуть, Кременчужський піхотний! Там Повало-Швайковський полковником...

— Набоков Олександрівського піхотного... Артамон Апостол! Ридігера гусари!..

— Ахтирці мов вовки ненавистю палають!..

— Добре, панове, — радісно гукнув Щепило, — квота, як бачите, велика! До весни мусимо у салдат впоїти такого духа, щоб рвались як льви на тирана!..

— Не забувайте, панове, про Бога, — тихо промовив Муравйов, що мовчав і слухав, — це велике гасло побудить салдат більш за все...

Бечасний підвів свою чорну голову, сховану між русяві Андреевича й Кирейва.

— Не забувайте і ви, полковнику, що хто перенятий релігією, той не стане вживати її для досягнення якоїсь посторонньої цілі, а тим більше революції!..

— По що нам Бог? — гукнув шепелявий Жизневський, — ми й без Бога упораємось!

Сам засоромився й почервонів, коли всі засміялись. Капітан Фурман тільки всупереч загальній веселости ніяково теребив своє чакло, хотів як найскоріше утікати й нарікав на себе, що звязався з такими непевними людьми. Біленькі вії його злякано кліпали й очі під окулярами бігали, метушились. Здоровенна рука Щепила вдарила його по рамені. Щепило спостеріг його переляк і сказав, щоби не боявся — тепер все одно: або буде генералом, або пропаде як руда миш. Фурман захитав своєю голівкою — пробував усміхнутись, але лячно було, мороз ішов по шкурі од тих усіх розмов, од вигуків проти імператора й Бога.

В куті ще палко сперечались Борисів і Армашевський про земельні наділи, що роздаватимуться вольним селянам, ще Муравйов говорив про лещинські табори, де обговориться докладно плян дії, а Фурман тихцем вибрав мент і шугнув у двері. Тільки як одбіг далеко в містечко огородами та поза хатами, радісно перехрестився. В загальнім гомоні ніхто не помітив його втечі. Чад змови захопив усіх.

Один Бестужев-Рюмін ображено мовчав, забгавшись у свою шинелю — йому було моторошно серед цих усіх людей, нищих од нього походженням, убогих армійських поручників, що якимсь шорстко й невічливо з ним обходились, немов вважали за дуже молодого або придуркуватого. Особливе нетерпів він Сухини. З Сухиною суперничав давно несамовитими авантюрами й не хотів визнати його вищости. До того-ж його мучила пропасниця, що набавився її в тому багнистому, поліському Ржищеві. Нараз він відчув когось над собою.

— Прапорщику, — тихо промовив до нього Сухина, — публична справа не дала нам докінчити нашої розмови — ви здається чогось бажали від мене?

— Так, — промовив сухо Бестужев, я ладен ждати від вас найсуворішої сатисфакції, але при такому рішенню Товариства про негайну дію, наші приватні діла є не на місці — зволіть зачекати до скінчення дії...

— З приємністю, — вклонився Сухина, — шаную вашу лицарську децизію...

Бестужев понаглив до дому Апостола, що запалився в суперечці. Говорили, як звичайно, про конституцію, хоча старшини, поза дією, нічого не хотіли слухати.

— Про мене бити! — гукав Киреїв, мені зараз бунт давайте, до біса конституції!

— Щоб швидче починати! Смерть або воля! — паленів Армашевський.

— Голова з пліч і баста! — закінчив Бистрицький й засміявся.

Ракуза пив вино з якоюсь тихою, жорстокою радістю й надією в чорних очах. Соловіїв пробував нового Кузьминогого пістоля. Кегич вертівся як дзига, шкірив свої білі зуби, вимахував гострим блискучим кінджалом.

Помалу розходились. Муравйов-Апостол і Бестужев вийшли у садок.

— Ці українці якісь чорти — не люди, — промовив тихо Муравйов, — вони не думають про ніщо, хочуть тільки діяти, як собаки рвуться на ланцюгу, це якась шалена когорта, я з ними не дам ради — чуєш, Бестужев?..

З вікна в садок греміли могутні згуки: До збруї, громадо, ставайте в ряди... Киреїв і Кузьмин дужими своїми голосами співали Марселезу. Почали й обірвали — слова так і повисли в нічній тиші.

В другий бік прямували Бечасний і Сухина. Йшли ще розіграти партію екарте.

— Нині, — перегодя промовив Сухина, — не впало одно слово, найважливіше за все...

— Яке?... спинився аж здивуваний Бечасний.

— У к р а ї н а, друже... дзвінко сказав Сухина й пішов швидко вперед.

»Чудак« — подумав Бечасний і знизав плечима, але не сказав нічого. Задумався.

ІХ. Т Р И С Т Р І Ч І

Ще шлях од Умані од Білої Церкви не повертав у Калантирські балки, а вже рвався з Дніпра холодок голубиний-сизий. Там розбігались біля старої хвигури, біля камяної баби тракти: ліворуч на Канів, праворуч на Кременчук, а так упирався в пороми в Переволочну.

В Калантирській коршмі завізно було: в Нуся Епельбавма, графині Браницької посесора, чумаки кожухи заставляли за сивуху. З Одесу, з Криму йшли, сіль везли й тараню, в задьогтених шараварах капшучища були тугі, але для чумацької снаги й того мало було. Заробітчани, вольні, що на юсупівські селітряні заводи, на строганівські залізоливарні аж у Луганське наймались ішли. Були й такі, що од панів утікали, пробирались у Бесарабію або в степ над лиман, де, як розповідали, земля гарна і нічия, де й пан і справник далеко. Куняли вони всі тут на лавах, а то й просто на долівці, підстеливши рвану свиту свою. Поки оддавали пором з лівого берега, поки поїли коні, Бечасний, Сухина й Кузьмин увійшли в людську. Ще з шинквасу вклонився їм Нусь і побіг витерти ослони біля стола.

— Може ваші милості на гору дозволять, до ванькира, не осьдеж із посполитими?

— Не треба, — промовив Кузьмин, одкидаючи за порошеного плаща, — дишльового лишень пемо. Автім посполиті не люди по твомуу, жиде ти нехрещений?

Нусь тільки посміхнувся, знав — пан офіцир лиш шуткує. Побіг за спотикачем.

Напроти них мовчав подорожній і пильно їм при-

дивлявся. Цивільний із полупанків у суконній бурці, з туго завязаною косинкою на шиї та з чорною повязкою на голові, що закривала йому одно око й кусень високого чола. Чудно блищало те друге, відкрите око, немов посміхалось.

Чернь, що трохи втихла, коли ввійшли військові, знов загомоніла. Немолодий чумачина, що залишив ось-де може половину свого майна, п'яний вщерть танцював присюди, вимахуючи й пацаючи своїм батіжком та викидаючи підківки.

Товариство давало йому місця й нанятий чумаками циган шкварив на скрипці. Піт із бідолахи котився градом, а він не зважав — з розпучливою якоюсь снагою одбивав закаблуками, немов протанцювати хотів усе своє чумацьке лихо. Даремно боркали його веселощі товариші, обоз бо рушав у дорогу, він не піддавався. Танцював він, поки дебелий, сивий як молоко отаман не спинив його — тоді послухав як дитина і обливаючись потом, пішов до волів. Отаман, тимчасом, поки допивали дишльового, підійшов до старшин і не то глумливо, не то повагом дивився на них. Був це може останній з людей минулого віку, викоханий степом. Мудре його лице в тисячних зморщках скрашували довгі білі вуси, в ухові теліпалась сережка, а постава його кремезна й широченна пашіла силою ще незломною, снагою безкраєю та відвагою, яких мало.

— Пане москалю, — почав він, — а коли турчина бити підем? Коли забриєш в салдацькі шори, в муштровану некрутчину?

В голосі його ковзнувся глум.

— Що ви, діду, — спокійно завважив молодий чумак-чорновусенко; — не бачите — пана значкового взираєте москалем...

— Старий я став, — посміхнувся отаман, — бачу, що не наш, москаль, а чи значковий хто його розбере.

— Підем, діду, — відповів Кузьмин із притиском, — дайте в сало порости...

— А хіба не порости? Орловіж крил утяли — до скелі за сімома морями, сімома ланцюхами прикували... вже припишк, вже не зорить...

— Хто зна діду, — посміхнувся Кузьмин із їхньої чудної мови; — орла нема, то орлята зорять...

Дід нашошорився. Глум ізник із його очей. Він підступив блище, дружніше.

— Либонь? Та чи знаєш про кого правлю, пане значковий?..

— Та чом ні? — Кузьмин добув із кишені невеличку табакерку й відчинивши дав спробувати табаки та так, щоб ніхто не бачив: на спідній кришці рвався в гарматній дим із орлами гвардії Наполеон.

Дід кивнув головою й уважно подивився на Кузьмина.

— Гадаєш, пане значковий, подасть потуги?

— Не подасть, діду, навіки він замовк — самим треба потуги давати...

— Чи подужаєте? — приморгнув оком дід.

— Часом миш гору переверне, — посміхнувся знов Кузьмин, — а гора наша абияка, піскова — дмухнеш і розсиплеться...

Бечасний торкнув Кузьмина за лікоть і зашепотів:

— Облиш свою езопівщину, не знаєш, що жид — графині Браницької конфідент, а од Браницької до фон Остен Сакена, а то й до тайної канцелярії недалеко! І той з одним оком мені не дуже подобається, щось вельми слухає...

Чорновусенко й собі потяг діда — чумаки вже виходили на двір і ляскали пугами.

Дід насунув свою смушеву шапку й накинув свиту.

Підморгнув приязно до Кузьміна і проказав своїм особливим способом — таємничо й чудно:

— Шкода, що ніколи мені — побесідував би з вами, отамання, та воли ревуть, доріженька куриться... часом мене старого ізгадайте: мовчить, а на вус мотає, пришелепуватий, а все знає... а як з Холодного Яру, з Мотронина повіє вітер — добре дбайте...

І ще раз моргнувши, характерний дід подався з господи.

Нусь, що дійсно весь час наставляв ухо за шинквасом, але нічого не міг второпати, підбіг до старшин.

— Це такий химерний дідок, вашмості — його все Подніпрівя знає до самого Одесу. З чумаками віку конає, а скільки йому мабуть і сам не знає гаразд. Кажуть (тут Нусь озирнувся і зтишив голос), що це з гайдамацьких ватажків якийсь, не то Верлан, не то Гнат Голий, не то сам Швачка... але-ж то теревені, вашмості...

Хитрий жид допитливо глядів на Кузьміна, але той махнув рукою нетерпляче. Тільки Сухина здавалось стрепенувся і то на одну мить. Нусь відійшов. Він щось нюхав своїм закандзюбленим носом, але не знав ще що. Недарма йому Шльома Козлинський з Брацлава, велика голова політична, наказав за васильківськими офіцерами слідкувати.

Пан у бурці допив брагу, натягнув капелюха й підвівся. Кинув через стіл знехотя ніби, півголосом:

— Чи не знаєте, панове, де сходить сонце?..

Офіцери здригнулись і глянули по собі.

— В Чигирині, пане-брате... прошепотів Бечасний раніш од усіх.

— То-ж перекажіть де слід, що слухом земля повниться, а заки сонце зійде, зерентуйські рудники кайданами задзвенять — тому дійте!

І обернувшись спиною до горниці, таємничий не-

знайомий підніс повязку зі свого зовсім здорового ока. Відкрилось обличчя горде й шляхетне, орлиного злету брів і жагучих очей, обличчя вельможі, нетерпляче обличчя владаря.

— Князь Микола Репнін, губернатор України! — прошепотів уражений вщерть Бечасний.

Але князь приложив палець до уст, насунув знов повязку, дивно посміхнувся і легко кивнувши головою, пішов геть. За вікном тріснула пуга й поштові коні рушили на Умань.

Сушина й Кузьмин здивовано дивились на Бечасного. Одначе той нічого не хотів говорити й приклав, як і князь, палець до уст.

Готлангер Курінний з'явився в дверях — пором уже прибув. Старшини накинули плащі й вийшли в сизий вечір.

Саме тоді з порому зіхало й проїзжало повз коршму гарне, дороге ландо, запряжене цугом сивих баських жеребців. Між двома жінками в подорожніх мантиях сидів молодий ще чоловік, смаглявий на обличчі як араб, з густими чорними бакенбардами й безжурно реготався. Кучері його натхненні шарпав вітер. На нього дивились приязно тай реготались разом із ним два молоді військові. Одна з жінок обернула своє личко, сховане в солом'янім капелюсі, зав'язанім під бородою чорною биндою.

Сушина нараз здригнувся і мимоволі схопив Кузьмина за руку. Не до пізнання був Сушина: спаленів і спалахнув дивним блиском, здавалось зором ковтав ландо, що зникало як мрія в Калантирській балці.

— Що з тобою, Сушино? — спитав Кузьмин, — хто це?

— Марія Волконська... прошепотів Сушина й очі його все ще палали.

— Так, — докинув усміхнений Бечасний, затуляю-

чись у плащ, це Раєвські з Кам'янки, а з ними знаєте хто?

Сухина мовчав. Він думав про друге.

— Українська тиха-тиха ніч,
Прозоре небо. Зорі сяють.
Повітря сну з дрімливих віч
Прогнать не хоче.

Ледь здригає

Срібlistий на тополях лист...

проказав, усміхаючись Бечасний.

Невже він? — скрикнув Кузьмин, — Олександр Пушкин!

Курінний ударив по конях. Віз віхав на дошки порому, де скупчились вози й брики, поспільство й козаки, полупанки й панки.

— Тягни! — гукнув лунко перевозчик.

Канати напнялись, дошки зняли й пором плавко, повагом рушив по Дніпрових хвилях. Далекий лівий беріг маячів синьою смужкою. Ніч уже гаптувала небо зірками. Бечасний закурив люльочку, Кузьмин слухав пісні, що її десь співали далекі гребці, а Сухина мовчки глядів у степову даль. Серце його, таке непохитне й горде, тремтіло.

Х. К Р І З Ь П А В У

Батереї спрезентували шаблі. Чорні чака з дво-головими орлами, з напушеними хвостами блиснули в ранньому блідому сонці. Голубі мундіри туго перехоплені поясами й перехрещеними ретязями ладівниць майнули одною, рівною стрічкою. Коні чмихали й шарпали посторонки лафетів і гармат. Іздові готлангери на конях заскрипіли шкурою нових сідел і вервя. В рукавицях бомбардирів напнулись віжки.

— Бригада — струнка-а-а! Праве плече вперед, марш, марш!

...марш, марш... оддалось од мазанок, од древньої церковці між липами, між столітніми.

Батереї з місця рушили чвалом. Рванулись гармати й ящики, шорсткі банники нащитинились над ляфетами, підскочили на вибоях. Каноніри з довгими вусами вибалушили зікри на начальство. Червоними плямами заплигали валки облич, темними брилами вирвались груди вороних коней, з малиновими чепраками, сніговими клаптями пролетіли чілки білих жеребців, за ними метнулись гриви карі, гніді, сиві, шпарко закусуючи мундштуки, роздуваючи ніздрі, зриваючи шлеї й черезсідельники. Хижим птахом зафурчав бригадний прапор.

З грюком і лязком ланцюхів шарпнула тупі рила гармат четверта батарея. Офіцер, що притримував її чоло, браво засалютував шаблею, злитий з конем. Його лице, перерізане ременем од чака, шорстко й мужньо нахмурилось. Баско гарцював його вороний кінь, кусав скривавлені, запінені вудила.

— Хто це? — впала особливо постать цього офіцера генералові Ротові. Кінь його гнідий осідав аж на задні ноги, чепраком замітав землю, прагнув вирватись за батареями.

— Поручник Бечасний, — ваша світлосте, четвертої батареї, — поспішився адютант, — третьої Щепило, другої — Андреевич, першої — Горбачевський...

— Справно виглядають (як гвардія), — задоволено промовив Рот і попустив коневі.

Адютант знов задзвонів аксельбантами на чепурнім мундірі і прошепотів:

— Шестої бригади старшини всі з гвардії...

Рот підняв сиві, стріпкаті брови.

— Переведені за бунт із гвардії семенівського...

— Ага — фармазони... нахмурився опецькуватий Рот і зачмихав сердито носом. Обличчя його туго спяте комірем збагряніло. Гнівню шарпнув неспокійного коня.

— А це що? Це теж гвардія? — гукнув він, показуючи на передок гармати шостої батареї білою рукавицею; — це порядок?..

На останній парі коней, буланих із білими зірками на чолах, що рвали чорну потвору мортіри, теліпався ремінь од черезсідельника й волочився по землі.

— Дати сюди командіра батареї й їздового готлангера! — люто налився кровю генерал.

Адютанти й бригадний злякано заметушились, завертілись у сідлах.

Білявий старшина круто завернув по вигоні й підскакав, салютуючи палашем. За ним біг, зіскочивши з сідла високий їздовий готлангер з нашивкою.

Рот зміряв їх викаряченими зірками, пихкав горбатим, багряним киндюхом носа.

— Як звати? Борисів? То у вас такі порядки? Це є субординація?..

Борисів спокійно розглядав його сірими, добрячими очима. Його займав цей сердитий дідуган. Він згадав офіцерські анекдоти про нього й захотілось сміятись.

— Ремінь міг тріснути в бігу, ваша світлосте, я ручу, що готлангер усе спорядив...

— Що? — захрипів Рот, — ви щось сказали? Ага (люто посміхнувся) фармазонам усе вільно, ви теж із гвардії?..

— Ні, я з давен у лінійних полках, — посміхнувся Борисів.

— Ваше щастя, поручнику, ваше щастя — тиждень гавптвахти! — їдко шпигнув його зікрами Рот, — а ти що скажеш? Як називаєшся? — звернувся до високого вояка, що витягся у фронт перед ним і приклав руку до обкутого бляхою дашка чако.

— Грохольський, ваша світлосте, — прямо в нього глядів вояк зимними, затаєними очима. Його обличчя було нахабне й глумливе, гарне своєю божевільною ненавистю.

Адютанти не хотіли вже нагадувати Ротові, що цей білорусин був блискучим капітаном Олександрівських гусарів і за образу начальства був знижений до готлангера.

Ротові стало на мить жаско од тих очей і він відвів мимохіть свій зір. Салдат мовчав і це ще більше лютувало генерала.

— П'ятьсот шпіцрутів каналії! Кризь лаву його! — гримнув переразливо, — сливе писнув.

Грохольському перебігла лицем легка хмарка. Дзвенькув острогами й обернувшись, пішов між двома конвойними, що вже з голими шаблями танцювали біля нього на конях.

Перегляд кінчився. Останні фюзільери пройшли за візками з кулями, гренадирські роти чернигівців

ловко одбили крок, мушкетери з Кузьмином і Фурманом на чолі вирости в куряві й зникли. Генерал Рот важким бовдюгом заколивався на своєму карому коні, випогодився й частував з табакерки адютанта. Штаб бригади перешіптувався й сміявся з його сутулих плечей, з червоного, товстого карку. Виїзжали до пана Проскури, що чекав їх з обідом.

Батереям ще не було наказу розходитись по квартирах. Вони стояли на вигоні, звільнивши коням віжки. Сонце розпікало зловіщі гарматні дула. Пахло кінським потом і вервям. Без вітру був день, шкварний. Кінь Бечасного шарпав мундштуки, зганяючи настирливих гедзів. Бечасний клепає його по пружкім, блискучим карку білою рукавицею. Скрипіли сідла, дзвеніли стремена. Бовтнуло щесь у нутрі близької гармати. З третьої батареї посміхнулось Бечасному хлопча личко поручника Киреїва, з другої прапорщик Бистрицький моргнув йому оком-шалапутом. »Хороші, добрі хлопці — наші...« — подумав Бечасний і йому захотілось підїхати до них пожартувати.

Обернувся до салдатів, що сиділи хмурі на конях. Вусатими й безвусими обличчями котилась лава бурливого, непогамованого гніву. Здавалось, що пси шкірять свої кли й гарчать.

— Що, хлопці, чого зажурились?... посміхнувся до них поручник, в чім діло?

— Та гляньте, ваше благороддя, — хмуро відказав фаерверкер Крайників, — Грохольського крізь лаву женуть...

Бечасний глянув у той бік. На вигоні, біля церковці, де блищали поставлені в кізли рушниці чернигівців, витягнулись два ряди синіх піхотинців з лозами в руках. Здавалось, що густий верболіз виріс раптом з зеленої мурави. Злякано кружляли гайворони й сідали, кричучи на липи.

Грохольський помалу й знехотя роздягався, стягав чоботи, онучі, шарпнув мундір.

— Поспішай, каналіє! — шорстко крикнув вусатий, вовкуватий капітан Ульфет.

— Братіки, — промовив нагло Грохольський до салдатів, — не старайтеся за начальство, пошкодуйте салдацької шкіри! — засміявся криво й вилаявся мерзко.

Стояв уже голий, довгий як жердка, трохи тремтів усім тілом, нерівно, жаско.

— Хіба не знаємо, земляче? — сплюнув хмурий фланговий, — твоя й наша шкіра одно...

— Починай! — різнув схвильовано площу Ульфет і махнув рукою. Грохольський раптом перехрестився й бігцем кинувся між ряди. Різко свиснули шпіцрути.

— Бий, бий, не шкодуй! — гукав Ульфет, — погано битимеш — сам підеш крізь лаву!..

Різкі карбували спину синіми смугами. Ті смуги набрякали, обволікались жовтим, фіолетовим пасмом і бризкали, захлистувались кровю. Лягали одна за другою безжалісні, кусали шкіру запекло, навіжено, одна за другою, безугавно.

— Ще раз, ще раз біжи! — гукнув люто Ульфет, — у самого налились очі кровю й він пильно дивився за салдатами, підбігаючи та притримуючи свою шпаду.

Грохольський біг, цупко затиснувши зуби. Кров його значила за ним траву, бризками летіла на салдацькі чоботи. Шкура клаптями відставала від його плечей, дикий, скажений зойк не міг прорватись крізь зуби. Добігши вдруге, він упав синім лицем своїм у траву. Салдати мокрими ряднами накрили його. На ряднах у мить розплились червоні плями.

Якась жінка, у міщанській хустці, з поспільства, що приглядалось боязко езекуції край дороги, лементуючи побігла й упала на скривавлену біля нього землю.

Грохольський прийшов до себе й підвів голову з мутними од болю очима. Вид його сливе синій, із згустками крові, з розкуйовдженим волоссям збагрянів, люто вишкірився.

— Братіки, — крикнув він глухо на цілу площу, — подивіться, що роблять з людьми собаки!..

Жінка притулилась до нього півмертва, помагала йому підвестись.

— Братіки, — знов гукнув він, — невже попустите, щоб людині таке чинили!..

Лайка кривавими клаптями вирвалась йому з горла. Люто палахкотіли його очі. Спираючись на жінку, волікся до квартири.

Глухе шемріння йшло вигоном. Бурлили плями облич, коливались хвости на чаках, важко пахло в безвітрянім повітря. Бечасний бачив, як зблід і похилився на луку сідла молоденький Киреїв, як спаленів, жагтів очима Щепило, тремтів, мов у пропасниці, Бистрицький, нервово шарпаючи віжки коня.

— Так, ваше благороддя, — хмуρο промовив бомбардир Гончаренко, — мучать наших московські собаки... ще й при народові... це-ж Грохольського наречена була...

— Хай мучать, — озвався Крайників, — чим гірше, тим ліпше... може порозумнішають наші...

Бечасний мовчав. Як люті, смагнені пугою пси, гарчали батареї.

ХІ. В ЗИМОВІЙ ПАЛАТІ

У великій Фельдмаршальській салі Зимової Палати люстрияним сріблом сяли паркету. У високі нашошорені вікна билась блідава імла петербурської далі. День був сірий, перший з осінніх. Катерина II. розпливалась на портреті білим, напудрованим тістом, перетягнена на грудях синьою кавалерією. Її пуцуловате, важке підборіддя гнівно й гордовито шарпалось у гору. Глевкі, безсоромні очі перли нахабно й грішно. Статочко витяглись під сгіною золочені крісла, оббиті сталевосинім атласом. Від них було в салі холодно. Містерні, золоті куранти на високому ватрані різко відчеканили десятю годину. Над ними рвався на сніговому аргамаку в мантиї лицаря Мальтійського Ордену Павло I., безглуздо посміхаючись і показуючи кудись булавою — мабуть на Очаків на Сен Готард.

Тихо, по котячому, ковзаючись беззгучно по люстрах паркету, пройшов салею старий камергер двору з золотим ключем на шитому золотом, тяжкому мундірі. Двері в салю з царських опочивалень тихо відчинились, ними ввійшов імператор Олександр I.

Яків Драгоманів, що стояв у першому ряді вартової чети кавалергардів, пізнав його зразу.

Високий надміру, в своєму темнозеленому мундірі полковника преображенського полку гвардії, в лосевих, білих штанях і високих чоботях з острогами видавався згорблений і сутулий. Жовтаві з сивиною клаптики чуприни, зачесані на вилиці, вже не ховали лисини, що розлилась жовтим озером по плоскому черепі дивної форми.

— Варта — струнка-а-а!

Переразливо гукнув генераліссімус Дибіч, короткий, кирпатий чоловічок з викаряченими, жаб'ячими очима. Він ішов зараз за царем разом із Аракчєєвом, буряколицим, шорстким чвалаєм та поставним і гарним з при-зирливою посмішкою на синіх устах генерал-аншефом, графом Бенкендорфом.

Вартовий старшина, салютуючи, блиснув важким палашем. Сталь, м'якко зойкнувши, вирвалась із піхви, спалахнула й згасла в тумані люстер. Білі рукавиці чети кавалергардів разом шарпнули рушниці, рванули немов рубаючи на рамя, завмерли на мить і знов разом вихопили їх перед скуплені, напружені обличчя. Сухий ляск продовгастими, тупими лунами метнувся по салі.

Аракчєєв з насолодою старого капраля прищулив очі й схилив голову трохи на бік. Шукав нерівностей. Але їх не було. Білі рукавички не підсовгнулись, немов віддаль між ними розміряно цалями. Туго обхоплювали в двох місцях рушниці, неначе цупким стиском мертвяка. Штики, як осині жала, пнялись у голубину стелю. Грізно мигтіли кіраси зі срібними орлами, сутужно перетягали гладкі підборіддя чорні ремені. Груди баско випнулились у перед, золотіючи гудзиками, ладівниці з орлами на білих поясах бундючно гороїжились, блискучі чоботи різали паркет одною сяйною смугою. Коли-б глянути з боку, видалось-би, що це стоїть у нелюдськiм заціпінню одна лиш людина.

Олександр I. підійшов до самого ряду й лiнiвим, тихим голосом промимрив:

— Здорові, кавалергарди!

— Здоровля бажаєм, ваша імператорська величносте!

Гахнула варта і знов кожний склад рубнувся люстрами салі. Цар ледви посміхнувся. Драгоманів бачив тепер, як він постарівся. На парадах, здалека, він ще

виглядав бадьорим і молодим, але зблизька вже був огидно підтоптаний. Очі під білими бровами й віями гляділи мутно, майже божевільно. Набряклим, жовтим обличчям лягали зморщкі. Нижня, товста губа відставала й тремтіла. З першого погляду він ставав схожий до своєї бабки Катерини, але в очах і трохи шарненім угору носі пізнати було батька — Павла Першого. Він старечим, важким кроком проходив повз ряд. Глядів наче на варту, але видно було, що її не бачить — мутно і меркло блимали його слезливі очі. За ним поступали Дибіч, Аракчєєв і Бенкендорф, що їв мятні цукорки, добуваючи їх тонкими пальцями в перстєнях з золотої пушечки.

— Тиран України, — подумав у цю мить Драгоманів, — батьковбивець, солодкава ехида, володар рабів з нагаєм у руці, цар кайданів і шпіцрути... нащадок кривавого Петра й повії Катерини, що кінчить розспинати Україну палками буських військових поселень і ярмом кріпаччини...

Мутні, імператорські очі байдуже спинились на Драгоманові, але не бачили його.

— Звідки? — прошамшів той самий лінивий голос.

— З Гадячого, Ваша Величносте! — спритомнів Драгоманів.

— Де це Гадяче, графе? — обернувся Олександр І. по французьки до Бенкендорфа.

— Здається в Малоросії, Ваша Величносте, — спішно ковтнув Бенкендорф цукорка; — кавалєргарди в більшості з Малоросії...

— Як імя?

— Драгоманів Яків — підпоручник, Ваша Величносте.

Мутні очі таки глянули на нього, а потім на ладівницю.

— Якийсь Драгоманів відзначився, як пам'ять нас

не милить, в баталіях під Австерліцом, або під Мало-ярославцем...

— Так є, Ваша Величносте, це мій дядько Андрій доводив легкою парочною батереєю на нашому правому крилі під Австерліцом...

Цар знуджено посліхнувся. Його зір уже ковзнувся по рум'яному дівочому личку князя Олекси Кочубея.

Драгоманів до крови затис зуби: майнуло обличчя холодного Пестеля, Сергія Апостола... присяга на горло... товариство... чета шалених... скажені, люті пси на ланцюгу... відвести штика... утопити в темнозеленому мундірі... так близько... так певно...

Рука здрігнулась, напружилась до болю, гострий штик сколихнувся, приклад подався: десь засміялась Люся... кайдани... Олексіївський підвал Петропавловки... шибениця... тріск зломаної шпаги... табличка «царевбивець»...

— Антін Косач — підпоручник? Із Мглина? Із сербів? Гунявив голос. Ошпарив Драгоманова. Видалось, що Дибіч глянув на нього. Пройшов генерал-аншеф Бенкендорф, полишаючи млосний запах м'яти. Імператор обернувся сутулими плечима, йшов амфілядою покоїв, де при дверях застигли велитенські лакеї. Варта відводила його спину очима.

— До ноги! — різко скрикнув вартовий офіцер. Знов рвучко й гостро вирвались рушниці і притулились до лякованих носів чобіт. Білі рукавиці статочно й спокійно сперлись на них. Як покірна машина скинув рушницю й Драгоманів. Далеко вже між чорною чуприною Аркачєєва, рудавою Дибіча й блискучим чубом Бенкендорфа мигтіла лисина царя. Малиновий дзенькіт острогів гас в амфіладі.

— Що, Драгоманів, отетерів? Душа в п'ятах тріпоталась? — зашепотів шалапут із дівочим личком, князь

Кочубей, та обернувшись до Безбородька, розповідав про вчорашній балет, ніжки Лізетти та якого коня ви-мантив шальвіра — гусарин Коновніцин у старого По-тоцького відступного за Маріон.

Дудніли здалека кроки — це Преображенці йшли змінити варту.

ХІІ. УКРАЇНСЬКА ЗМОВА

Кремезний гренадієр роти Кузьміна, од якого пахло здорово горілкою й крепким кнастером, узяв рушницю по «єфрейтерськи на варту» — в намет пройшов генерал Юшневський, міцний ще, присадкуватий дідок. Змовники були в повному складі. Чадно було в наметі князя Барятинського — засідання було бурхливе.

Гренадієр не питав у генерала гасла, знав, що належить до своїх. Питав лишень молодих поручників і прапорщиків із чужих рот: «Помагай собі сам!» — «А Бог тобі допоможе!» — дзвінко й весело оддавали цей чудернацький пароль, позичений полковником Апостолом од еспанських змовників Рієго, юнаки поручники. Гренадієрові добряче було з ними — жартували й давали золотого на кнастер, на вишнівку, бігав в обоз до маркитантів-жидів вихилити поставця, ділився нагородою з безвусим готлангером Курінним з парочної роти Щепила, що його на той час заступав.

На дубовий стіл дзвінко впав жбурений Бестужевом кінжал з ручкою форми хреста, блиснув зловіще виточеним, як бритва, зміїним лезом своїм.

Кільканацять рук потягнулось за ним, горіли очі Сухини, Бистрицького, Жизневського, Кузьміна — кожний хотів устроити кінжала в груди тирану. Кінжал чарував усіх своїм дивним, таємничим блиском.

— Стривайте, панове старшини, — крикнув розсудливий майор Поджію, — так не йде, треба кинути жеребок, двацять нас було-б на лисого бабія багатого!..

І він зареготався, замигтів білими зубами своїми

та срібними сережками, що так одбивали од смаглого його лица. Італійська кров його, потомка Борджіів, заграла жвавіше, почувши знайому, давню мельодію стилета й отруї, вбивства в мороці.

Але сміявся він один. Всі блідли, тремтіли з тривоги й радости перед невідомою небезпекою діла. Царевбивство було достоту злеліяним бажанням бажань. Поручник Кегич-Апостол писав жеребки й кидав у чако, його діла пильнували високий полковник з чорними вусами, брат Сергія, Артамон-Апостол, майор Поджіо й гусарський поручник Вадковський. Решта нетерпляче стояла юрбою по наметі й сьорбала французьке вино Барятинського. Сам Барятинський, хударлявий, прозорого блідого лица, полковник егрів сидів і Сергієм Апостолом побіч генерала Юшневського й веселого, з цезелем на буйній чуприні, полковника Набокова, відомого на цілу другу армію переможця українських жидівок та вбийника усіх вовків на оверуцькому Поліссі, де стояв його Олексопільський полк.

— Смерть тирана буде яскравим гаслом до революції — нарочито голосно говорив, любуючись своїм голосом стрункий, гарнолиций князь Мещерський, що хоч був прапорщиком, але користувався великою пошаною задля своєї просто нелюдської відваги й відданости справі; — коли його не стане, більша частина всього діла, коли не все, буде зроблено. Республіка прийде по трупі Олександра I-го, цим трупом почнемо нову добу історії...

— Одного Олександра мало, — хрипло промовив полковник Повало Швайковський, старий царененавистник і яacobін, — треба вигубити цілу сімю тирана, ціле це кодро...

Мещерський і Барятинський покивали головами, вони були завжди за скрайніми засобами. Константина, Миколу, Михайла треба згладити так само, як і брата

і кости їх неславні порозкидати, щоб і сліду не було. Поручник Горбачевський, розсудливий і поміркований, посміхався на таку ярість обох князів.

— Я вважаю, панове, що одного царя буде зовсім досить — Константин живе в Варшаві, його партія незначна, Миколи й Михайла ніхто сливе не знає...

— Ні, поручнику, — сказав Набоков, що любив усе очайдушне й жорстоке до краю, але більше з буйного свого серця, ніж з правдивого переконання, — коли кінчати, то зі всіми разом, гидрі треба відрубати всі голови...

— Голова з пліч і баста! — крикнув з другого вугла Бистрицький, почувши останнє слово. Він пильно глядів за жеребками, що їх вже мішали в чако.

Командир полтавців Тизенгавзен раз-у-раз витирав своє спітніле, холодне чоло. Він тремтів усім своїм дряхлим, старечим тілом, але не з революційної жаги, а просто з переляку. Ціла його постать, згорблена й тиха, могла викликати тільки жалість і співчуття. Зелений мундір його сидів на ньому мішком, шабля, коли він підводився достати з кишені хустину в горошинах, плуталась між ногами, руки мав коротенькі й пухкі з рудавими волосками. Він та ще капітан Фурман почувались тут найприкріше: нарікали на себе, що прийшли сюди й боялись вийти, боялись себе самих і товаришів по змові, поринали в її страшну прірву, заплющивши очі, з таємною однак, ледви жевріючою надією, що може якраз змова вдасться й вони за свої нелюдські страждання будуть таки винагороджені.

— Головне питання, панове, — розтягав слова Сергій Апостол, де вбити тирана? Чи на параді в Білій Церкві, як постановлено, чи в Петербурзі?..

— Я знаю багатьох, — обернув своє бліде, гарячкове обличчя Бестужев-Рюмін, — в самому Петербурзі,

що не відмовились-би це зробити — Драгоманів, Якубович...

— Готово! — крикнув Кегич і очі йому горіли, — тягніть жеребок, панове!

Старшини охотники на вбивство, підходили чергою до нього, всовували руку в чакі і витягали папірці. Обличчя у всіх були моторошні, схвильовані і враз раді.

— А що думаєте ви про це, полковнику — обернувся важко товстий Повало Швайковський до Тизенгавзена, вщерть виснаженого силкуванням втримати духа.

Тизенгавзен закліпав очками й потягнув повітря носом, багряним і товстим. Висякав його голосно, якби пробував сурму в свою сорокату хустину.

— Я-я-я не знаю, панове... робіть, що знаєте... а втім може краще залишитися при першому рішенню, цебто до будучого року...

Всі посміхнулись, а Повало гнівно поспробував салдацького кнастеру з кисету.

— Але, змилуйтесь, полковнику, нас всіх переберуть по одному до того часу...

— Ні, ні, — палко заметушився Сергій, — полковник має рацію — нащо міняти рішення. На кого випаде жереб, той на чергових маневрах і забере тирана!..

І обернувшись до брата Артамона, що мовчки прислухувався розмові, показав очима на Тизенгавзена й зашепотів бистро:

— Ось енергія ваших людей; не подобаються мені, бо холодні...

Артамон знизав раменами.

— Ну! — гукав Кегич, перевертаючи білками чорних очей, — хто має хрестик? Показуйте?

Всі дивились на себе ніяково й розчаровано. Су-

хина посміхнувся, недбало підійшов і простягнув свій жеребок — на ньому був хрестик.

— От щасливий! Йому завжди везе... загуділо довкруги, як в улію.

Сушина взяв зі столу зловіщий кінжал, поцілував його й сховав за пазуху. Було тихо. Генерал Юшневський задоволено крякнув і вдарив себе по колінах, у тугих натягнених лосинах. Сушина стояв, схрестивши руки на грудях, в своєму червоно-гарячому доломані гусарського полку, куди його недавно перевели. Всі схвильовано й заздрісно дивилися на нього. Вертлявий сербин, Кегич Апостол стиснув йому палко руку.

— Голова з пліч і баста! — перервав тишу смішливий Бистрицький й заморгав хитрими оченятами. Полковник Апостол суворо глянув на нього.

Одкашлявшись, він плавко й розмірено почав читати «Політичного Катехизиса», ним же складеного.

— «Воля божа в тому, щоб скинути кайдани рабства, християнському законіві противні. Бог створив людину для віри, волі й щастя, які є одним і єдиним благом, бо щастя знаменує життя людини, сповненої вірою. Причина людського нещастя в тому, що царі волю тук закували в кайдани й самі, хоч нема на те волі божої, катують нарід. Святий закон велить покаятись у довгій рабській догодливості, стати проти катів й нечесности, заприсягтись служити одному Ісусові Христові, єдиному цареві на небі й землі, щоб чинити святе діло, повинні стати всі чисті серцем, щоб скинути неправду й нечестіє тиранства й відновити згодне з законом божим управління, де немає царів, що їх як гнобителів прокляв Бог-Чоловіколюбець«...

Далі читалось про те, що христоролюбне вояцтво повинно стати проти катів і відновити віру й волю. На тих, хто відхилився-б, закликалось прокльон і анахтему.

Зібрані змовники врочисто слухали цього плавкого, піднесеного читання. Борисів, Андреевич і Горбачевський скупчено примкнули очі, як у церкві. Здавалося молились. Тільки обличчям Жизневського — знаного безвірника, майнула лукава посмішка й він зустрівся з Бечасним, що засміявся до нього самими лиш очима. Мещерський знуджено позіхнув. Полковники дрімали.

Скінчивши читати, Апостол добув з кишені невеличке Євангеліє й візвав усіх скласти цілунок на вірність задуманому ділу. Змовники громадою, з забобонним і дивним якимсь, хоч і врочистим виразом, підходили до Євангелія й цілували його не перехрестившись.

Жизневський, ідучи поруч з Бечасним, тихо зашепелявив йому на вухо:

— Бечасний, не думаєш, що Апостол народежний попом?...

Бечасний нічого не відповів. Підійшов і беззгучно поцілував маленьку холодну книжочку в пухких руках Апостола.

— Панове, — зворушено підвівся Юшневський, — вповаю, що на другий рік зійдемося у таборах нової, республіканської армії!....

Старшини палко скрикнули — ура! Стало знов шумно й гомінко в наметі. Джури Барятинського розбили нову скриню з поганим лафітом, що його привезли бердичівські жида та бігали з поставцями. Сизими хмарами снувався дим од люльок. Реготом сповнився вугол, де зібрались молоді підпоручники: князь Мещерський оповідав сороміцьку історію з недавніх любовних пригод Олександра Першого та баронесси Крюденер. Тизенгавзен, сірий весь од непокою, непомітно заткнув вуха. У Фурмановій кволій, бідолашній постаті він бачив приязну душу. Качачим голосом своїм декляму-

вав Бестужев останню епіграму Пушкіна на царя:
»Ура! Кочуючий тиран«... але ніхто його не слухав.

Щепило й Кузьмин вийшли на двір. Спалахували зорі одна по одній, вечір був тихий, осінній. Внизу, в долині Тетерева, мов мурашки, снувалися люди, білили намети й од полум'я кострів мигтіли штики рушниць, зложених у кізли. Задумано й протяжно грали десь на становищах гусарів і гармашів сурми нічну зорю. Їм одізувались з піхотніх полків туркотливі барабани. Табори ладнувались до сну.

— Як тобі подобається наш сьогоднішній »промовець«, полковник Апостол? Даю голову, що він готується на командуючого республіканськими військами...

Промовив глумливо Щепило:

— Жити в надії, вмірати в багні...

ХІ. ТАЙНА СОТНИКА МАЙБОРОДИ

Шльомі Козлинському прийшлося високо закасати свого жидівського халата, щоб не забрьохатись. Патинки його й так були обліплені гливкою грязюкою: розвезло тутьчинські вулиці чвирею, а до того ніч випала темна, якби хто вкрив землю чорнющою киреєю. Притримуючи на голові шоломка, Шльома чалапав і проклинав грязюку й морок, але вперто йшов, скрадався під мазанками, попід тини, де сухіше прямував на міщанський кут — Нестерварку. А мжичка сікла як навіжена своїми скісними, колючими повісмами й вітер зривався переразливий, як розбишацький по-свист.

Нарешті жидовин вибрався на горбок, де окрай од інших, чорною брилою бовваніла хата міщанина Абази, що її пізнав по високих осокорях, випятих у ніч та по скрипі старого журавля біля колодязя. Крізь деревляну віконницю на крайньому вікні дерлась жовта смуга якогось світла. Шльома переліз через перелаз і пішов на світло. Тричі, тихо, але впевнено застукав у віконницю.

— Кого там чорт несе? Що треба? — гримнув чийсь сердитий голос.

— Пане капітане, це я...

— Ти — Шльома?...

— Я самий, Козлинський...

Двері заскрипіли й на порозі станула висока по-стать, осяяна ліхтарнею. Вітер, захлистуючись, дерся до каганця, мжичка люто запражила по шклі. Собака, що канючила в буді, вибігла й загарчала — капітан пацнув

її чоботом і вона заскавуліла. Шльома при капітанові видавався малим, капітан, щоб ще впевнитись, посвітив йому просто в обличчя — пізнав його закандзюблений ніс, мокре в ряботинню личко і прудкі, слизькі оченята, що метушились в червоних шпарочках. Повів його крізь сіни, завішані ликом, куделею та гороховинням у свою світлицю. Поставив на стіл ліхтарню — вона була військова, стаєнна і блукала по хаті померклыми зіницями. Вбогий її вогник ковзався по старому деревляному ліжку, порізаному ножем столі, чако, жбурненім на ослін, по печі з півниками та зозульками, де сушилась мокра шинеля й заболочені чоботи. Вбоге це все було й невеселе, як і його господар.

Капітан Майборода сів на ослін і ліхтарня вдарила на його худе, жовте обличчя, заросле рудавою щитиною. Розчипнений синій комір відкривав його зморщену, сіру шию в шрамах — це рубнув так капітана під Красним польський улан Понятовського. Руки його довгі й жилаві, з золотистим пухом, потягнулись до дзбана з вином.

— Ходи, Шльомо, випеш і ти! — кинув він нехотя жидовину. Але той низнув плечима й стояв біля дверей. Щипав свою ріденьку борідку й бігав очками по хаті.

— Не хочеш? Хіба вам, як і бісурменам, вина не можна вживати?... Дурне — сам султан турецький і ваш бердичівський цадик смокчуть мабуть сивуху, дай лишень!

Перехилив кухоль і пив, не відриваючись. Шрами на горлі ходили як попруги і саме горло чудно клекотіло. Поставивши кухоль, обтер руді вуси. Очі його запалі й потахлі почали блищати.

— Ходи блище, Шльомо, сідай ось тут!

— Не годиться мені сидіти при вашій милості, — усміхнувся Шльома, — я постою...

Очка його глумливо моргали, встряли в латку на капітановому мундірі, в мисник з тарілкою салдацької каші, побігли здовж порепаних стін, врешті вперлись у павутиння на стелі.

— Погані інтереси, пане капітане, вельми погані...

— Був у Варшаві у князя-намісника? Що тобі сказав?...

Козлинський зітхнув і зморщив личко в кулачок, у спечене яблуко. Жалісно почав розповідати про жінчину лють, що завзялася його з братом задушити, але він втік од неї, перебрався через австріяцький кордон, добився до Львова, зі Львова зі знайомим жидком доїхав до Кракова, а звідти по таких фатигах на самий судний день прибув балагулами до Варшави. Там скомпонував супліку й поніс просто до Бельведеру.

— Хитрий-же ти жидюго, нівроку... я-б такого не втяв! — засміявся Майборода.

— Та що там тої голови, пане капітане, — глянув по нім хитро Козлинський, — подав я тее слізне прохання начальнику штабу, їх мості генерал-лейтнантові Куруті, зараз мені вчинили допит і як стій посадили в ордонане-гавс...

Капітан реготався, аж заходився. Худі ноги підсакували на ослоні, очка запливали сльозою. Сміявся він злісно, жорстоко. Козлинський люто подивився на нього, але потах зараз-же. Сам засміявся дрібно, ввічливо.

— Ну й що далі?...

— Що? Ви мислите пане капітане, бідний жид може добитися правди? Цюпасом мене до Немирова одставили, от що далі. Якби то я мав, пане капітане, з чого хабаря дати адютантові, напевно був-би дібрався до князя-намісника...

— А ти бідний не мав, сарака! — Налив знов капітан вина, — ой, жидовине, кого ти хочеш дурити? Не взяв ти од брацлавського городничого тисячі асигнаціями за барських крамарів, га? А од подільського губернатора за донос про фальшівки, скільки взяв?..

Козлинський спаленів. Його губи гнівно затаїлись і затремтіла ріденька борідка.

— Що з вами, мості капітане, щоб я з того місця не зійшов, як мав що з фальшівок!

Майборода скочив з ослона й виріс до стелі, як хударлявий Дон Кішот. Люлька затремтіла в його руці. Підійшов як кіт до Шльоми.

— Слухай, жиде, що там патякать, годі нам обом лазаря грати! Давай діло робити, діло чистіше од твоїх фальшівок. Чисте діло є, робота добряча. В тебе голова варить, ти шальвіра на ціле Поділля, та що на Поділля, думаю на цілій Правобіччині і в Конгресівці нема другого шальвіри... рука руку миє, поняв? Ходи лишень поговоримо...

Шльома слухав його, міняючись на рябому обличчі. З зморщеного кулачка воно перекинулось у нашошорену гульку з цапачою борідкою. Прояснилось і стало огрядне, крихту бундюжне, що собі ціну знає. Підійшов до столу, сів на ослона, підобравши свого забрьоханого халата.

— Чом не говорити, — промовив він, з розумною людиною й поговорити охота. А в вас, пане капітане, стіни не слухають?

— Нема нікого. Джуру я одпустив до баби, Абаза спить по той бік сіней...

Хвилинку дивились один на другого. Майборода на Козлинського, Козлинський на Майбороду. Ліхтарня грала на Шльоміній борідці, що її теребив работинчатими пальцями, на Майбородиних очах, горючих з та-

емничою цяткою. Тихо було в кімнаті. Скреблась лиш миш у поді, тарабанив дощ у віконницю.

— Ну й що буде? — зареготався нараз безглуздо Майборода. Йому стало лячно тиші.

— А я знаю, що буде? — засміявся спокійно Козлинський, — я вже буду слухати...

— А робити хто буде?

— Разом будем робити, ваша милість.

Майборода круто повернувся й пішов до ліжка. Крига була пробита. Жид знав про що йде. Треба тільки не датись йому. Капітан сів з ногами в лосових, білих райтузах на ліжку й пихкав люльку.

— Гляди, щоб не було так, як з брацлавським городничим: я писав, а ти гроші взяв.

Капітан сердито засмоктав цибуха. Козлинський не дивився на нього, мов не завважав. Говорив кудись у стелю, в павутиння.

— Ой, то буде трохи далі, як до городничого...

— До губернатора?...

— Ой, беріть вище, мості капітане...

— До князя-намісника?... грався далі Майборода, хоч знав добре й без Шльома.

— Ой, ще вище, мості капітане!...

— Ну й хитрий ти жидюга!... Зайнявся реготом капітан, аж повалився з люлькою в ліжку. Шльома ніяково чекав, поки вирегочеться; — хитрий, але діло знаєш, а за це діло можна більше, як тисячу асигнацій узяти...

— Ой, можна, мості капітане! Прижмури́в очка Шльома і дивний зробився в цю мить; ніс йому ще більш закарлюбився, руки закарлючились, аж впились нігтями в коліна — сидів на ослоні нашошореним шулікою.

— До цього не так говорити, як слухати треба — промовив він згодом.

— Ну, жиде, годі! — спохмурнів капітан і ви-
простався; — годі гратись у піжмурки. Бачу, що ти
не в тімя битий тай у мене голова варить. Діло ви-
горить, але треба шито-крито і скоріше, щоб не було
пізно. Яке діло, говори чи знаєш?

Шльома потах знову. Промимрив, мов знехотя:

— Чом не знати? Про те й розмова. Пан пулковник
Пестель...

— Ша! — зашипів Майборода, — бачу, що знаєш.
А в мене вони вже всі в кулаці, от тут. Все знаю,
чисто все — де збираються, про що говорять... кого
вбити задумують... цілий список у мене їх... по полках
і бригадах...

Капітан відсунув шухляду, щільно замкнену на
замок і з надра добув сувій паперу, старанно списаний
його читким, дбайливим письмом. Козлинський схилився
над паперами і простяг свої яструбині пазурі.

— Куди, Юдо! — шарпнув папері Майборода, —
руки при собі! Я тобі тільки, щоб одним оком гля-
нув... я тебе знаю, шальвіро...

— Ваша воля, пане капітане, — зітхнув Шльома, —
у вас папір, у мене голова. У вас панове військові,
у мене панове шляхта, цивільні...

Майборода бистро підвів голову од паперів. Він
не думав, що змова так поширена. Та й знав він не
так багато, як прикидався перед жидом.

Шльома говорив от так собі, в стелю.

— Вигодовський є такий панок, не багатий, але
мудра голова... до Василькова частенько заїздить, до
пана поручніка Щепила, до пана пулковника Апостола...
доктор оден із французів, у Раєвських проживає... па-
волоцький пан Горленко пальці нівроку теж мачає...
знов-же пан із Дзвоники Ярошинський, лагєр військо-
вий має в себе — кріпаків у козаків передягає і з ними
військові екзерциції чинить... та багато їх...

Капітан слухав його уважно. Він увесь палав. Налив ще кухоль і знов заграв шрамами.

— Слухай Юдо, чи як тебе там — треба діло робити. Ти без мене нічого й я без тебе нуля! Завтра купимо зо три аркуші гербової, пер свіжих і на саме височайше секретний ізвіт чи пак откровеніє на-шкрябаєм...

Шльома почухав борідку.

— Ваша милість знає, що поштою посилати не годиться? Вони й там мають своїх...

— Ну, а як-же?

— Треба до самого Санктпетербургу їхати, от що!

— Поїдем! — скрикнув Майборода, — чорт забірай! Диліжанси тепер ідуть з Кам'янця до Київа, а врешті таке діло, що на особливий форшпан не пошкодуєм шагів... 'у самі ясновельможні, величественні руки занесем, без канцелярій...

— Так, — кивнув Козлинський задумано, — у самі величественні руки...

Майборода різав кімнату палкими кроками. Гасла ліхтарня й дивні були в півмороці їх постаті — худа як тика капітана й скарлючена Шльоми. Кожен думав про своє, заховане глибоко. Мовчали. Врешті Козлинський встав.

— Ну то ваша милість — завтра почнем — деньщика одправте, вікна затуліть, а сьогодні ще таки пробну, як то кажуть од руки черкайте. Цього тижня, щоб ще нам і вирушати.

— Іди, Шльома, — вдарив його по худих жердястих плечах капітан, — ще заживем із тобою по панському, по княжому!

— Чом пак ні, вашмость капітане... хитро й загадково посміхнувся жид і натягнув шоломка на голову. Дощ лив із цебра як виринув із сіней. Мерзко було, слотно й темно. Козлинський зігнувся й щез у мороці.

Капітан подумав, що жидівська душа все-ж таки темна й незрозуміла. Треба з ним, з Юдою, гостро... гостро! — подумав капітан. Долив до ліхтарні олію, достав заялзений аркуш, стругнув шаблею перо, вмочив у каламар і задумався.

Заскреблась у поді миш, прикро затовклась у віконницю мжичка. Десь зараз коло хати на сухім осокорі пронизливо крикнув пугач. Капітан здрігнувся. Чомусь стало йому моторошно. Але перемиг себе й цагнувши трохи в бік голову, хитренько посміхаючись, хутенько заскрипів гусячим пером.

XIV. КОРОЛЬ ПОМЕР, ХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНА!

Готлянгер Курінний глянув скося на фаєрверкера Крайникова. Хотів вичитати в його смаглому обличчі більше, чим знав. Але воно було камяне. Крайників чистив далі свою рушницю шамполом, обв'язаним клоччям. Була вже ніч: друга батерейна рота тримала варту на гавптвахті. Гавптвахта містилась у старій мазанці з облупленими стінами. Каганець в ліхтарні плигав жовтими зміями по них, ковзався по рушницях, уставлених в кізлі. Салдати, куняючи на лавах, спали, поручник Щепило в сусідній кімнаті, забгавшись у комір шинелі, дрімав також. Тільки Курінний і Крайників не спали.

— То кажеш, не витягуватимуть більше носків?

— Не буде кому, одізвався Крайників, зайнятий своєю роботою, — тоді всі рівні будем...

Курінний задумався — відложив тасака.

— А генерал?

— Генерала по шапці. Годі собаці кров пити. Як собаку на гиляці повісим. Корфа й корфових підлизників, самих своїх зіставимо, хто над салдатом не глумився...

— Бечасного може?

— Бечасного, Щепила, Кегича, Андреевича...

Це врізалось в саму гущавину думок Курінного, одбилось луною од них.

— Готлянгери будуть батереями доводити, фаєрверкери — бригадами, — сплюнув Крайників; — щоб харч добрий давали, щоб шпіцрути не було, муштри... двацятьпять літ служи — де бачив? (Крайників поню-

хав табаки з ріжка, табака сіла на його вусах). Я браток скрізь був — п'ятнацять літ не дарма служу, геть порохом прокиптів, всі кампанії проробив — Австерліц, Фрідлянд, Ляйпціг знаю, в Сені бригадних коней поїв, всяких тобі зустрічав: і пруських фізілерів і австрійських мушкетерів, англицьких гренадирів, ніде такого, як у нас, нема....

— А хто це заводить, Крайників?

Крайників, замість відповіді, вилаявся мерзко в царя, цареву маму й царенят. Докинув потім, що якби так лису собаку (царя) цокнули, тоб інакше було. Висловив надію, що таки цокнуть, неодмінно, мовляв і люди такі є вже, що цокнуть.

Курінний почув, що в нутрі йому похолоділо. Він озирнувся лячно довкруги.

— Та як-же буде без царя, Крайників?

— А от так, без царя й годі. На чорта він нам? Почекай от до весни, — таємничо посміхнувся Крайників, — побачиш які діла будуть... гаряче буде... хай тільки крига рушить... в поход підем...

— Як наказ буде, то підем, — хитро завважив Курінний.

— Який там тобі наказ? — хрипло буркнув фаєрверкер і гостро глянув по Куріннім, — а ти, що чув, мовчи. Мовчи та диш. Шпиків скрізь, як рудих мишей. Своім тільки кажи, нашим хлопцям — хай готуються...

Курінний зітхнув. Крихта підозри, що її мав до Крайникова, розвіялась. Чув, що разом із ним думає — стало лекше й вільніше. Радісно зашепотів:

— Наші всі аж киплять, чернигівці й полтавці, й егері й гусари — кажуть, аби наказ був, усі підуть...

Крайників глянув крізь дуло на ліхтарню. Дуло було чисте як шкло. Зложив рушницю, обтягнув дов-

гий мундір з нашивками. Суворе обличчя його ні на мить не злагіднялось — навіть його посміх був хмурий, зловіщий. Важка служба навалила на нього пуди жовчі — прагнення помсти тільки кипіло в по-нурих очах. Курінний лежав на животі й дивився в ліхтарню. Розмова з Крайниковим його помітно хвилювала.

На лаві позіхнув бомбардир Гончаренко, прокинувся.

— Про що так, хлопці? Чув крізь сон, що гуртите?

— Та все про те саме, — посміхнувся Крайників спід вусів, — в поход ладнуємось...

Гончаренко, дебелий полтавець з кочубеївських кріпаків, прижмурих шпарочки вузьких очей, подивився пильно на Крайникова, присів і креснув кресалом губку.

— Ладнуйтеся, хлопці, вчора в ротній школі поручник Бечасний казав, годі вчитись, либонь, швидко буде краще нам, як у лагерьях... є, каже, такі, що за нас думають... от воно що, хлопці...

— Колиб то мерщій... зітхнув Курінний. Він тільки починав службу, а вже рвався терпець: заїдала муштра, крізь лаву знав як ганяють. Графиня Браницька за розбиту вазу (як у палаті за лакея був) без черги в салдати оддала. Заприсяг, що цілу її Білу Церкву спалить, хай тільки вирветься.

— Ті, що з Семенівського розжалувані, — пахнув люлькою Гончаренко, — першими підуть, ні Бога ні чорта не бояться. Все одно, кажуть, вмерти або знущання терпіти...

В гавптвахту відчинив двері заспаний поручник Щепило. Салдати змовкли й витяглися, хоч знали, що добрий, служби не глядить, але любить порядок. Фа-

ерверкер одрапортував — Щепило одсалютував і позіхнув, виглянув крізь двері на двір.

Хлипала падолиста ніч, канючила голими деревами, що гойдали безлисте гилля як опиреві цурупалки. Вив скажений вітер, гнав дощі і хвищу з півночі голодну, розюшену. Краплі пронизливі й різкі вдарили в обличчя. Щепило, зморщившись, гримнув дверима.

— На дворі таке, що й собаки не виженеш...

— Неодмінно повісився хтось, ваше благороддя, — посміхнувся Гончаренко.

— А може когось повісили? — зажартував Щепило й пішов у свою кімнату. Було мерзотно. Ліхтарня блимала на столі, спробував читати Лямартіна, але не йшло. Натягнув тугіше чачо, заховався в комір і знов задрімав. Гутірка салдат, що видавалась глухим гудінням, виття вітру клонило до сну, хотілось заснути, зібгавшись колачиком. І снівся йому (як потім пригадував) в ту глупу ніч дивний сон. Немов уже в Росії нема царя, революція. Другий Пугачов-Пестель на чолі сотисячних орд суне приборкувати повстання на Україні, що прагне самостійности. Щепило доводить національною гвардією, що одягнена в старі козацькі жупани, з гаківницями в руках, чвалує в атаку на дивних двуколках. Двуколки це його, Щепила винахід, українського першого консуля. Але орди змітають його військо, нівечать двуколки, а його беруть живцем у полон. »До диктатора, до Пестеля!« — кричить розюшена юрба

Скрівавленого, блідого ведуть його в намет з червоного сукна. Пестель уже чекає його, чудно посміхаючись. Сидить по турецьки на подушках. — »Цілуй патинок! Цілуй!« — кричать йому, але він стоїть гордий і непохитний. »Нічого, махає рукою Пестель, потім поцілує, залиште нас самих...« Встає і йде до нього, маленький, усміхнений, як бронзовий бонза, хитає го-

ловою: »Мішель, Мішель і ти проти мене?«. »Облиште, полковнику, хмуρο каже Щепило, ви зрадили революцію, а я »з дитинства Брута шанувати звик« (продеклямував чомусь Рилеева). Але Пестель суворо підніс руку в гору: »Один, єдиний є Бог — одна, єдина є Росія!« Щепило зареготався йому в лице діявольським реготом: »Нема Росії!« Пестель нахмурился і тут Щепило побачив, що на шиї в нього бовтається шнур. »Полковнику, скрикнув Щепило, вас повішено двічі?« Пестель посміхнувся чудно: »Так, Мішель, тільки в Росії вішають двічі...« І в ту мить стало видно, що він труп, справжній труп з ямами, замість очей, безносий і жахливий... Щепило відсахнувся...

Хтось торкав його вже з півгодини за рамя. Відчинив очі. З чийогось мокрого чака капали краплі дощу. Крізь розкриті двері видно було, як салдати стояли в ряді, трівожно визираючи. Поручник Щепило зірвався. Зпід чака гляділо стрівожене знайоме обличчя. Пригадав: молодий Капніст, адютант кодандуючого другою армією фон Сакена, що з ним стрічався в Кам'янці, в Линцях.

— Ви спите, поручнику, я вас з півгодини бужу!

— В чому річ?

— Фельдегерем їду до Могильова із Таганрогу — імператор Олександр Павлович не живе! — відчеканив нахмурений Капніст.

— Не може бути, що ви кажете?

— Те, що чуєте — імператор умер! — нетерпляче тріпнув гарною головою граф; — прошу переказати до штабу полку, бо мушу їхати... я два дні в дорозі без перерви...

Сонний чад зовсім пройшов. Щепило засалютував. Капніст подав йому руку в мокрій рукавичці.

— Хто-ж імператором, графе?

— Не знаю, — мабуть Константин, намісник вар-

шавський... наказу про присягу ще нема. Бувайте поручнику!

Капіт встроїв Щепилові в руку якийсь папірець і вибіг на двір. Варта засалютувала йому. Чути було, як візник сердито гукнув на коні й вони рванули в осінню шквірю.

Щепило стояв, як заворожений. Тисячі думок чвалували бистрими табунами. Розстрілювали чоло сальвами. Салдати ніяково топталась. Кости котились по барабані.

— Барабанщика! — гукнув дзвінко Щепило, — будити субальтерн-офіцерів — тривога!

Глухо рокотав барабан. Сіріло, як вистроювались батареї й мушкетерські роти чернигівців. Розпеченими, червоними гвіздками горіли вікна штабу. Пробіг до своєї роти сонний Бистрицький, припинаючи шаблю. Прошкандибав височенний Модзалевський. Виринув з туману й мороку на велитенським, як видавалось, коні сторожкий Андреевич. Крикнув щось, шепелявлячи, блідий Жизневський. Опецькуватий майор Трухин стояв, розмовляючи з адютантами полку Шахїрїовим і Павловим. Короткі його руки не спинались ззаду. Сітка мжички затягала хмурий обрій. Салдати стояли, як мокрі птахи, спершись на рушниці. Барабан стих. Трухин пройшовся повз ряд і станув біля прапора. В мокрій сірости губився його голос.

— Волею Господа імператор Олександр преставився. Витривати в належній скорбі пристойть христолюбивому воїнству. Субординація й послух...

Зарокотав знов барабан — зловороже, глухо. В світанковій млі ряди вусатих облич видались валкою щетинястих вовків. Поручник Щепило приклав руку до чака. Йому вдалось, що Бистрицький на чолі сусід-

ньої роти питаюче глядить на нього. Ще далі повернув голову в його бік Кегич-Апостол.

— Вихопити шаблю! (майнуло як хуртовина головою Щепила) — чернигівці за мною!.. обезброїти Трухина, Павлова, Шахірйова... лопоче розгорнений прапор... На Київ!.. Марш, марш — парочні роти, батареї!.. Хай живе Україна!..

Вітер смагнув його шпарко холодною пугою. Засичали, згасли, потахли одна за другою божевільні думки. »Без порозуміння з товариством нічого не можна, подумав, не можна, повтаряв, не можна...«

Гугнявий голос Трухина вирвав його з задуми — всі роти стояли вільно. Вставав сизий насуплений день.

Коли йшов до дому, передягати мокру шинелю й трохи заснути, бо голова тяжіла й дудніла, як казан, згадав про цидулку, що дав Капніст. Витяг з кишені й прочитав до блілого, кволого сонця:

»Товариство розкрите. Якщо одного члена ув'язнять, треба починати справу...«

Кінець I. частини
„ЧЕТИ ШАЛЕНИХ“.

ПОСЛІВ'Я

І Ю Р І Й К О С А Ч

Юрій Косач — молодий, талановитий письменник; поет і оповідач. В сучасному, літературному середовищі з'явився з легітимацією близького споріднення з Михайлом Драгомановом, Оленою Пчілкою й найбільшою в роді — Лесею Українкою. Найбільшою, очевидно, покищо, бо молодому Юрієві Косачеві ніщо не стоїть на перешкоді, щоби сягти вище хочби своєї найбільш талановитої, найбільш заслуженої для української літератури своячки. Талант з нього першорядний, а до цього треба ще амбіції, праці над собою, ну й крихітки щастя.

Косач іще молодий, але в літературі давно вже не новик. Його перша книжка сповідань «Чорна Пані», при всій оригінальності підходу до теми, зраджує непереможний вплив М. Хвильового. В ній пересадив Косач на західньо-український ґрунт усі найкращі досягнення нової української новели. Захоплений «романтикою віталізму» М. Хвильового, всеж таки зберіг власне обличчя, а пройшовши блискучу школу, визволився врешті зпід впливів, створив власний стиль, зв'язаний безпосередно з сучасною, західньо-європейською новелею. Поруч актуальних тем, насичених романтикою нашої доби («Остання атака поручника фон Гаґенав») він не лякається й історичної тематики.

Та «історичний жанр» Косача далекий від того, що ми його знаємо з більшости наших «історичних повістей». Герої Косача, не зважаючи на блискучо відданий стиль доби, завсіди захоплені великими, любовними й політичними пристрастями свого часу, це лиш актори історичної сцени, що на ній виводить Косач дану добу. реможний вплив М. Хвильового. В ній «пересадив Косач

Замітна під тим оглядом його повість «Вечір у Розумовського» («Ми» — літо 1934.). Подібно «історично» настроєні й поезії Ю. Косача, що в них він захоплюється всіма великими постаттями середньовіччя (хрестоносці й Ролянд), ренесансу та українського минулого».

«Сонце в Чигирині», це перша частина ширше заложеної повісти про декабристів на Україні. Вибрав Косач цю тему не випадково й не тому, що деяка роля в трагічному зриві, припала його-ж таки своякам — Косачеві та Драгоманову. При всьому сентименті для свого роду, Косач вибрав цю тему через її співзвучність з поривами нашого, недавно пережитого часу, через те, що «сонцеві», яке зійшло в 1825 р. в Чигирині, далеко-далеко ще до заходу...

II. ДЕКАБРИСТИ НА УКРАЇНІ.

Землі Лівобережної України — Гетьманщина й Слобідщина, зберегли свою культурно-політичну самоуправу найдовше з усіх українських земель.

Кінець XVIII й початок XIX сторіччя застав ці землі ще незломані, непереорані нівелюючим плугом московського імперіялізму й єдиновластя. А хоч на прикінці XVIII ст. й тут скасовано автономію, а разом з нею козащину, старий, громадський устрій і судівництво, хоч і тут закріпощено селян, а землю поділено на губернії, але-ж велика маса козащчини не перейшла тут у лави кріпаків, в нових адміністративних і судових установах залишилися старі звичаї й старі закони, становища по тих установах, від найвищих до найнижших, займалися своїми, місцевими людьми. Минуле України жило тут ще, хоч і під новими формами, українське серце товклося тут в людей, хоч і під новими уніформами.

А коли царський уряд почав переводити перевірку прав населення України до шляхотських (дворянських) титулів і привілеїв, коли почала свою діяльність славна «Герольдія» (найвища російська установа для усталення шляхотської приналежності) усе Лівобережжя перемінилося в якийсь великий інститут історичних наук. З маси козацької аристократії виринають такі люди, як Чапа, Чарниш, Полетика, Милорадович, Калинський, Маркович, що ніби-то в обороні прав і привілеїв українського дворянства, але з думкою про відродження Української Державности, починають збирати старі літописи, акти й документи. Тримаючи їх у руках, вони ніби-то борються за власне дворянство, а поправді на-

гадують Москві її клятьбу на «Переяславські Пункти», втримуючи в живих традицію української, політичної незалежності від Москви.

»Як приємно — пише Василь Полетика в листі до Чепи — працювати для добра й слави Батьківщини! Наші власні почуття, свідомість того, що ми були небайдужі для інтересів Батьківщини, є для нас нагородою«...

З тими, так печаливо, й ніби-то для вузьких, кастових інтересів збірними документами їде автор «Оди на рабство» полтавський дворянин Василь Капніст у 1791 р. до Берліна, шукати в пруського уряду рятунку від «московської тиранії».

В 1798 р. з'являються в Петербурзі «Записки про Малоросію» Якова Марковича, пройняті патріотичним ентузіазмом, що з нього народилася й «Енеїда» Івана Котляревського, «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського та «Історія Малоросії» великого патріота-мазепинця Олексі Мартоса (1822).

Вслід за ними з'являється ціла пліяда українських поетів, оповідачів та істориків, що, використовуючи живловий патріотизм українського дворянства, заставляють його, мабуть в останнє, поспробувати щастя в могутньому, революційному зриві.

Один з російських генералів, що служив на Україні, оповідає в своїх споминах з 20-их рр. м. ст., що все тогочасне дворянство на Україні було пройняте глибокою й нетаєною ненавистю до Росії, за її нікчемне «порушення прав України». І не було в тому дива. Українське дворянство, нащадки козацької старшини, одинока свідома верства тих часів, добре тямил, з чого почалося й до чого йшло. Вона не могла не осуджувати політики царя Олександра I і його наслідника Миколи I, що уперто й послідовно змагали до повного

уярмлення їхньої, української «союзниці». Вона теж ждала-вижидала нагоди, щоби розправитися з царатом і відірвати Україну від Московщини.

В 1788 р. появилася в Парижі книжка німецько-французького дипломата Йогана Бенедикта Шерера п. з. «Літопис Малої Росії». Писана по французьки для інформації західньої Європи, вона була відома й зачитувана на Україні. Українська шляхта, що виїздила закордон, привозила відтіля книжку Шерера, що в ній було написане чорним по білому:

«Українська історія має чимало схожости з греко-римською; тут, як і там стрічаємося з громадянством, що виявило себе в дусі войовничости, піддержуваному особливими засобами. Виховані мов спартанці, озброєні, як римляне, громадяни Козацької Республіки не добували чужих земель, але хоробро й завзято обороняли батьківських вівтарів і домашнього багаття. Вибіраючи, вони воліли небезпеку мандрівки, аніж спокій неволі. З їхньої історії довідуємося, як то батьки передавали синам горде почуття незалежности, а гасло «Смерть або Воля» залишали дітям, як одну спадщину»...

Як не могли горіти очі й битися серця тогочасного, українського дворянства, коли воно, вглиблюючись у книжку Шерера, читало:

«Рим залишив нам свої закони й свої руїни, Греція — своїх поетів і свої статуї — але по чому ми судитимем козаків, що їх нам завсігди представляли, як зрадників, а які не залишили нам нічого такого з свого минулого, як римляне, щоби ми знали, відкіля вони взяли, або греки, що оснували своє минуле всіма принадами мітольогії?»

Козацький вільний нарід не залишав Європі нічого по собі, бо в пору, коли ті стрічки писав Шерер, він іще жив, у цілій принаді своєї степової первісно-

сти, в усій живловости свого закохання в свободі. Він готовився до скоку, хвилювався і ждав слушного часу.

Легенда про »зрадництво« українського народу не існує для Шерера так само, як не існувала вона для сучасного йому українського громадянства. Зрадити можна тільки приятеля, ніколи ворога. Коли ворог числить на льяльність переможенного, тим гірше для нього. А втім, як говорив Шерер, »Спроби козаків — вернути собі волю трактовано як повстання — так як кожна революція є зла, коли їй не стане сили досягти заміреного«. Читали Шерера на Україні й вчилися від цього офранцуженого німця... українського патріотизму.

Коли Шерер, характеризуючи українську історію, давав рівночасно українському громадянству зразкову лекцію патріотизму, то куди пізніший від нього Йоган Георг Коль, що пізнав Україну майже безпосередно по грудневій катастрофі 1825 р. не висав з пальця гороскопів про майбутнє України. Писав те, що бачив, що чув і що вичув у розмовах з українськими патріотами 30-их рр. м. сторіччя:

»Нема сумніву — говорить Коль — що коли врешті розпадеться велитенський кадовб московської імперії, то Україна буде тою її частиною, що визволиться й стане самостійна. Ніч, у якій прийде цей розвал, позначається вже дуже виразно. Українці творять чисельний, самобутній народ, з власною мовою й власними, історичними спогадами. Каміння для будівлі української Незалежної Держави лежить готове. Певне найдеться зчасом герой-будівничий, що складе з них цілість«.

Нарешті, чи-ж Боденштет, публікуючи низку українських народніх пісень у німецькому перекладі (1845), не вимовив тих слів:

»Сонце української слави зайшло, але спогади про неї оживають в українських піснях, наче місячне сяйво

в теплі, літні ночі: відблеск величності дня, що проминув«....

В 1812 р., коли великий Наполеон маширував на Москву, додумалося українське дворянство сформувати кілька козачих полків, ніби-то в допомогу московському цареві проти Наполеона. В млі ока стануло п'ятнадцять кінних, козацьких полків, по 1200 їздців у кожному. Коні, виряд, прохарчування, взяло на себе українське дворянство. Але хитрий цар пронюхав у чому діло. Лякаючись нової «ізмени», тямлючи похід Карла XII на Україну, не поважився допустити козацького корпусу на фронт. Поголоски про те, що українське дворянство раде-би показати французькому цісареві шлях на Москву через... Київ, дійшли до царського уха. Українську боеву формацію продержано поза фронтом до 1816 р., а потім розв'язано...

Згодом, в 1820-их рр. набрано з козачого населення України 25.000 людей і переселено на Кубань; ферменти, що панували серед українського населення були небезпечні й така їх демобілізація мала свій глибокий змісл. Згодом, коли в 1831 р. Росія злякалася польського повстання, знову українське дворянство виставило вісім кінних полків, але й їх не вважав московський уряд можливим допустити на фронт. По здавленні повстання, частину козаків переведено в російські полки, частину виселено на Кавказ, а тих, що протестували проти такої поведінки, перегнано «крізь строй» і засічено різками...

Що-ж дивного, що опинившись в таких умовах, українське дворянство Полтавщини, устами Мочугоського раділо походом і перемогами Наполеона, сподіючись від нього «зруйнування Росії», або устами відставного салдата Гуцана з Переяславщини відгрожувалося, що «коли його знову покличуть до війська, то

воно піде не різати французів, а москалів». Славний був тоаст полтавського дворянина Лукашевича в честь Наполеона та прилюдні тоасти в Пирятинщині і, за здоровля республіки«...

Наполеонські війни не обійшлися без впливу на громадянство Росії. Відгомони Великої Французької Революції проникли до свідомості «московського чоловіка» щойно в пору його маршів по Німеччині, Австрії та Франції. «В часі тих походів, не тільки російські старшини, але й прості салдати бачили інше життя, позбавлене цього первісного рабства, що в формах кріпацтва, твердо тримало в своїх обіймах велику імперію на сході Європи. До Росії багато з них верталося не тільки з новими, паризькими модами, але й з краскою сорому на лиці за свої власні, російські порядки».

З цих настроїв виросло на російському ґрунті масонство й мода на тайні політичні товариства, на їх підложжі зродилася велика революційна змова, що, призначивши вибух повстання на грудень (декабр) 1825 р. залишилася на сторінках історії, як «змова декабристів»...

Шевченко зве декабристів «першими руськими передвісниками волі», що зважилися підняти озброєну руку на «непершого руського, коронованого ката». Шевченко дивився на декабристів крізь ефектовний фільм військового повстання дня 14. грудня 1825 р., здавленого в одну мить і завершеного п'ятьма шибеницями й довголітнім засланням заговорників. В часи Шевченка мало ще хто знав, що весь чар і сила грудневих подій не вилилися на сенатській площі Петербурга, в безпосередньому сусідстві монументу Петра I, не в безнадійному зриві петербурських військових частин, але в очайдушному зриві українського, чернігівського полку в дні 28 грудня 1825 р. на Україні, під містечком Васильковом,

»Всупереч традиції — пише один з останніх літописців декабристського руху Г. Чулков — прийдеться зосередити свою увагу не так на петербурському повстанню 14 грудня, як на героїській спробі Чернігівського полку й на інспіраторях цього українського повстання — діячах Товариства Об'єднаних Слов'ян, найбільш революційної й демократичної організації«...

Бо й справді, супроти незвичайного поміркування т. зв. Північного Товариства змовників, що на їх чолі стояв Микита Муравйов і С. Трубецкой, супроти його суто клясової, дворянської ідеології, Південне Товариство, зорганізоване Пестелем, при всій своїй дворянськості й аристократизмі «торкнулося було справжньої землі та її потреб» (С. Єфремів). Для нас особливо цікавий той відлам «декабристів», коли вже будемо їх так називати, що скупчувався в т. зв. «Товаристві Зєднаних Слов'ян».

»Тут — пише Чулков — був справжній зв'язок заговорників-старшин з салдатами, тут м. і. виявило себе демократичне наставлення старшинства«. Тут, нарешті, прийшла до слова «думка про місцеві потреби суто національної натури» (С. Єфремів).

»Само повстання на Україні мало характер справжнього революційного зриву, при чому салдати свідомо йшли проти тогочасної влади зі зброєю в руках. На всякий випадок, дата 28 грудня не менше важна, як дата 14 грудня«. (Г. Чулков).

Для нас, українців, вона куди важніша. Дня 28-го грудня під Васильковом спалахнуло останнє з повстань старої, Гетьманської України. Підготоване в умовах загально-російського революційного кипіння, прислонене загально-російськими гаслами всеслов'янської, республіканської федерації, припечатане історією як зрив «декабристів», воно втратило для нас свою безпосередність, свій суто-український, державно-творчий характер. Кров

і мука найшляхотніших, українських серць того часу, пройшла ніби незавважена грядучими поколіннями. Вони, відтрунуті чужинецькою назвою руху, незавважили його української суті, не встигли її скапіталізувати для майбутнього. Щойно тепер пробує заповнити цей провал найновіша українська історіографія, щойно повість Ю. Косача, з успіхом, старається відвоювати для сучасності величній зрив українських декабристів зперед століття.

Збірник праць комісії, Української Академії Наук, для дослідів громадських течій на Україні п. з. «Декабристи на Україні» (Київ 1926) це перше, а «Сонце в Чигирині» Ю. Косача, це друге, велике досягнення в цьому напрямі. Треба сподіватися, що на тому не стане; поява названих у горі публікацій, наукової й белетристичної, матиме певне свій благодатний вплив на оформлення нашого відношення до того величнього, визвольного зриву, що досі крився в тіні чужинецького «декабризму»...

Повстання американських станів і Велика Французька Революція були тими світовими подіями, що викликали резолюційне хвилювання поміж народами російської імперії. Характеристичний для умов того часу є анекдот про провідників декабристського руху Муравйових-Апостолів. Коли вони, хлопчиками, вертали до Росії зза кордону, то на пруському кордоні мали вискочити з карети й кинутися обіймати вартового козака. Бачучи це, їх мати завважила: «Я дуже рада, що довге життя закордоном, не прохолодило ваших почувань для батьківщини, але приготуйтеся, діти, я повинна сказати вам про страшну річ; ви знайдете в Росії те, чого не знаєте: в Росії ви знайдете рабів».

Ця анекдота чи правда дуже характеристична для зрозуміння настроїв тих людей, що, вертаючи в Росію зза кордону, усвідомлювали собі страшну різницю

в устроях двох світів — Європи й Росії. В атмосфері тих настроїв починають множитися масонські льожі. Організовані, ніби як неполітичні установи, вони все-ж таки започатковують організацію тайних, політичних товариств. Усі ті «Союзи» — Спасення, Щасливости, усі ті «Товариства» — Північне, Південне, Зєдинених Словян, всі вони вийшли з масонства. Тайна самого існування, як і таємничість та символіка масонських обрядів, дуже сприяли таємничості й романтизмові підпольних, революційних гуртків та товариств.

А хоч загал масонських льож на Україні мав загально-російський, в кращих випадках польський, національний характер, то деякі поміж ними все-ж таки мали й українську закраску. Такою м. і. була полтавська льожа «Любови Правди», що до неї належав автор «Енеїди», С. Кочубей, Тарновський та інші прихильники й співтворці відродження української літератури. Вони то внесли в масонські кола певні політичні тенденції в бік українського автономізму, що більше, вміли захопити своїми ідеями навіть такі урядові особи, як генерал-губернатор України князь Микола Рєпнін. Не диво, що полтавська льожа «Любови Правди» дуже скоро звернула на себе увагу царського уряду. Він закрав її особливим царським указом в 1819 р. два роки скорше, аніж появился указ про ліквідацію масонства взагалі.

Посередством маршалка переяславського дворянства Василя Лукашевича, удержувала полтавська льожа звязок з київською льожою «Зєдинених Словян», що подібно, як полтавська, мала деяку, національно-політичну закраску. Входили в неї москалі, поляки й українці, а її завданням було збратання тих трьох словянських народів. Поруч таких видатних «декабристів»-росіян, як князь Трубецкой та Волконський, належав до неї поляк граф Густав Олізар, та згаданий

уже Василь Лукашевич з українців, що проводив українській групі льожі. Спроба об'єднання словян на ґрунті федерації, започаткована тією льожою, розвинулася відтак у «Товаристві Об'єднаних Словян», а ще краще в славному «Кирило-Методіївському Брацтві» 40-их рр.

На тлі тих масонських льож, що пізніше переходять у політичні, революційні організації, дуже яскраво зарисовується постать згаданого вже двічі Василя Лукашевича. Він то вносив тоаст на здоровля Наполеона, він утримує звязки з пізнішими «декабристами» на Україні та польськими, повстанчими організаціями. Як один з членів «Союзу Щасливости», Лукашевич пробував намовити підполковника Хотяїнцева, вступити до української, підпольної організації, що в ній на питання: «Де сходить сонце?», відповідали: «В Чигирині...» Управа цієї організації мала бути в Лукашевичевій маєтності Боришполі й мала великий вплив на дворянство Чернигівщини. Політичні комбінації цієї організації мали ніби-то зясуватися в змаганні до унії України з Польщею. На всякий випадок її членам присвічувала ідея відірвання України від Росії.

Про сепаратистичні тенденції не тільки названої організації, але й передового, українського дворянства тих часів, дуже вимовно свідчить лист Микола Маркевича до російського поета Рилєєва, з подякою за його поеми про Войнаровського та Наливайка:

«Ми ще не втратили з уваги подвигів великих українців, в багатьох серцях не ослабла ще сила почувань і відданости Батьківщині. Ви ще найдете поміж нами живим духа Полуботка».

Повстання не вдалося... Слідство, що почалося по невдалому грудневому зриві, не усталило нічого певного. Московський суд задоволився переконанням, що таке, сепаратистичне товариство щойно тільки було задумане, а не існувало ще справді. Лукашевич і това-

риші, як думав московський суд, тільки »наміряли створити товариство, що його метою поставили незалежність України, але зупинилися на спробах, а товариство не утворилося...«

В 1823 р. повстало згадуване вже »Товариство Зєдинених Словян«, що його не слід путати з льожею тої-ж назви. Організували його свідомі українські патріоти-старшини, як брати Борисови, Горбачевський та інші. Останній залишив по собі знамениті »Записки«, що в них доволі читко змальована історія Товариства та накреслена його програма.

Члени »Товариства Зєдинених Словян« були, по словам самого Горбачевського »пройняті шириною свого пляну й для проведення його в життя, вважали необхідним співділання всіх кляс. Вони шукали підтримки в народі, й без неї вважали всякий переворот нетривким. З власного положення вони переконувалися, що воля й бажання одиниць, є нічим проти цього всесильного двигуна в політичному світі«, що ним є опінія загалу. Членами »Словян« були, без виїмків, люди молоді, що не могли обмежуватися до самих тільки бажань: активність стала потребою їх душі, що горіла жадобою чину. Рівність, а навіть підпорядкування себе в змаганню для справи, не відстрашували тих, що ще не закоштували отруї влади«.

Зовсім інакше виглядала справа в другій повстанчій організації тогочасної України в так зв. »Південному Товаристві«:

»Члени »Південного Товариства« — говорить Горбачевський — працювали здебільша в колах висших кляс; багацтво, звязки, становища й великі обовязки, це були ніби конечні передумови для прийяття в Товариство. Воно думало перевести переворот одною тільки військовою силою, без участі народу, не розкриваючи таємниці своїх намірів ні старшинам ні підстаршинам,

Перших думали пірвати ентузіазмом і обіцянками, других або тим самим, або грішми й погрозами. Позатим, тому, що члени «Південного Товариства» були, здебільша, люди зрілого віку, що займали видатні становища й мали деяку важність в громадському життю, то для них була утяжлива навіть сама рівність у їх свободному зєдиненню; привичка приказувати, поневолі брала верх і не давала слухатися рівного собі, а тим більше перешкаджала в довірочних зв'язках з особами, що стояли низше від них у громадській ерархії...»

Така то була різниця двох революційних організацій — аристократичного «Південного Товариства» і демократичного «Товариства Зєдинених Слов'ян». Дарма, що вони оба змагали до одної мети, до політичної незалежності України. Можливо, що ця різниця в поглядах і була причиною невдачі повстання. Сам Горбачевський бачить причину невдачі в загальній невідготованості, непевності і нерішучості керманичів повстання вже по його вибуху, в топтанні на одному місці, в трикутнику поміж Васильковом, Житомиром і Білою Церквою, замість рішучого маршу на Київ. В загальному українські «грудневі» повстанці пірвалися на чин, не виробивши собі пляну. Коли-б не те, невдачне повстання С. Муравйова з Чернігівським полком було-б закінчилося новою добою історії. Тимчасом воно було тільки кривавим, але позатим мало помітним епізодом української історії.

З початком вересня 1825 р. відбувся в Млинищах зїзд заговорників, що на ньому прочитано статут Товариства. Горбачевський реасумує завдання Товариства словами:

«Головним завданням Товариства було визволення всіх слов'янських племен від самодержав'я, злагодження існуючої поміж деякими з них національної ненависти й обєднання їхніх земель у федеративному союзі. За-

думано точно окреслити межі поодиноких, словянських країв й запровадити в них демократичний, парламентарний устрій».

Кожен член Товариства мав сприяти промисловості, моральності й освіті в державі. Члени Товариства були переконані, що «ніякий переворот не може мати успіху без згоди й співділання цілої нації: тому перш за все слід підготувати народ до нового громадського устрою, а вже потім його запроваджувати. А хоча військові революції скорше досягають мети, то їхні наслідки небезпечні: вони бувають не колискою, а гробом волі, що за неї вони творяться».

Тому кожен з членів Товариства повинен дбати про викуп кріпаків, про народню освіту, та про поширення гасел Товариства між селянством і салдатами. Тій пропаганді все-ж таки повинна присвічувати думка, що «воля окуплюється не слізьми ні золотом, але кровю».

Жадоба чину, при невідготованості ґрунту, привела «Зєдинених Словян» до обеднання з «Південним Товариством», а вслід за тим до передчасного вибуху повстання й катастрофи...

Придивляючись українським декабристам з перспективи більш аніж століття, ми бачимо усі їхні хиби й промахи куди виразніше, аніж це було видно сучасникам, а тим менше членам їх підпольних організацій. Тим різкіше зарисовуються нам і їх прикмети на тлі історії української, політичної думки.

Чолові члени «Зєдинених Словян», як брати Борисови, Горбачевський, Суханов («Сухина» нашої повісти), Яків Драгоманив «почували свій звязок з українськими традиціями й реальним українським ґрунтом того часу». (С. Єфремів). Вони, подібно, як багато українців-старшин російської армії, мали вже дуже ви-

соко підняту й глибоко вкорінену національну свідомість.

»Загальне підґрунтя тодішніх настроїв зарисовується з столітньої перспективи цілком ясно« — каже Єфремів — цим підґрунтям була ідея українського відродження, що виникла з самих підстав тодішнього, українського життя й непереможно тягла людей з демократичних і демократизованих кляс до народу, стисліше до українського народу«.

З того підґрунтя виросло відродження української літератури, а там і відродження української, політичної думки.

ІІІ. П Р И М І Т К И

Байрон Джордж Гордон, один з найбільших англійських і світових поетів (1788—1824), творець «Чайлд Гаролдової мандрівки», «Корсаря», «Абідоської судженої», «Ляри», «Парізіни», «Облоги Коринту», «Шільонського в'язня», «Манфреда», «Дон-Жуана», «Каїна» й нарешті «Мазепи». В 1823 р. Байрон озброїв власним коштом 500 добровольців й пішов помагати грекам у їх протитурецькій, визвольній боротьбі. В Місольонгу він помер на пропасницю. Творами Байрона захоплювалася й українська молодь перших десятиліть ХІХ ст. неменше, як його готовістю пожертвувати життям для визволення Греції. Вплив Байрона на героїв нашого оповідання безсумнівний.

Безбородько Ілля (1756—1815) український патріот, нащадок старого, козачого роду, в 1805 р. заснував у Ніжині лицей, переіменовий потім на історично-філологічний інститут.

Бестужев Олександр, російський письменник (1797—1837) за участь в повстанні декабристів, засланий на Сибір. Згинув у сутичці з черкесами.

Більов барон Фрідріх Вільгельм, граф фон Денненвіц (1755—1816) пруський генерал в німецьких «визвольних війнах» проти Наполеона Бонапарте.

Боровиковський Володимир, найбільший з українських малярів-портретистів (1757—1825), уроженець Полтавщини, спрозаджений Катериною ІІ до Петербурга, поклав тут, разом з своїми земляками — Лосенком і Левицьким, основи під розвиток російського мистецтва в західно-європейському розумінні.

Брут Марк Юній, провідник змови проти Цезаря в 44 р. до Христа. Погромлений в бою під Філіппі в 42 р. покінчив життя самогубством.

Бурбони — старий, влодарський рід Франції, що з нього в 1589 р. вийшли французькі королі. В 1792 р. Бурбони були прогнані з краю, але в 1814 р. вернули й удержалися до революції в 1848 р. «Старий бурбон» — в нашому оповіданню, вжито для окреслення прихильника Бурбонів, тобто монархіста й противника республіканців.

Вольтер, властиве прізвище — Аруе Франсуа Марі, французький філософ, історик, белетрист, поет, драматург, енциклопедист (1694—1778), автор «Історії Карла XII», що в ній яскравими фарбами змалював Мазепу й Україну, як країну, спрагнену волі. Своїми творами підготував він Велику Французьку Революцію й взагалі мав величезний вплив на всі революційні рухи поза межами Франції і доби, що в ній жив.

Дантон Жорж, адвокат, один з передовиків Французької Революції (1759—1794), безоглядний для противників і кровожадний. Згинув під гільотиною, обвинувачений Робеспієром.

Дідро Дені, французький письменник (1713—1784), видавець «Енциклопедії», один з найбільше всесторонніх умів тогочасної Франції. Його пропаганда філософічних ідей XVIII ст. мала вплив і на українське, освічене громадянство.

Драгоманів Яків, прапорщик полтавського, пішого полка, член Товариства Об'єднаних Словян, в 1828 р. прогнаний з війська й посаджений в Петропавлівську кріпость за участь в повстанні декабристів.

Іпсілянти Деметріос, російський старшина з грецького роду (1793—1832), в 1821 р. проводив грецьким повстанням проти Туреччини.

Казанова Джакопо, італійський авантюрист (1725—1798), вславився безбожністю, любовними перемогами й «Спогадами».

Капніст Василь, письменник і український патріот (1753—1823), в 1791 р. їздив до Берліна й Парижа за допомогою світових політиків України. В 1783 р. написав «Оду на рабство», як протест проти кріпаччини. Крім цього був автором їдкої сатири на суспільно-бюрократичні порядки Росії п. з. «Ябеда». Батько його, теж Василь, грек з походження, згинув у 1757 р. в бою як миргородський полковник.

Масонство, масонерія, масони, — таємні, релігійно-філософічні й політичні товариства, повстали в Англії з початком XVIII ст., а з кінцем того сторіччя поширилися на цілу Європу. В першій пол. XIX ст. масонський рух перемінюється в суто політичний, революційний, що оформився в цілій низці повстанчих зривів, як в Італії (Гарібальді), Польщі й на Україні. Найстаршою, масонською льожею (гуртком) на Україні була Вишневецька на Волині (1742); найбільшої ваги досягло українське масонство на Лівобережжю, головню в Полтавщині. Масонські льожі існують у світі й тепер. Їх нараховують біля 28.000 з пяти мільонами членів.

Монтескіє Шарль, французський письменник-філософ (1689—1755), автор поширених на Україні (в польському перекладі й оригіналі) «Міркувань про причини величі й упадку римлян» та студії «Про духа законів».

Муравйов Микита, російський, громадський діяч (1796—1844), основник тайного «Союзу Спасення», переміненого відтак у «Союз Щасливости». Від 1826 р. стояв на чолі російських декабристів, за що, по здушненню повстання, був покараний каторгою.

Наполеон Бонапарте (1769—1821), великий полководець і стратег, цісар французів. Родився сином адво-

ката-італійця Карльо Бонапарте, в Аяціо, на острові Корсиці. Вславившись великими перемогами, як вождь військ республіканської Франції, в Італії та Єгипті, в 1799 р. перебрав владу у Франції від революційної Директорії й став »першим консулом«, від 1802 р. до смертним консулом, а в 1804 р. цісарем Франції. В 1807 р. по перемогах над Прусією під Єною й Ауерштедтом, та над москалями під Фрідл্যানдом, подиктував мир у Тільзіті й створив т. зв. Варшавське Князівство. Думав теж про визволення України й тому звелів одному з своїх придворних учених написати історію й географію нашої Батьківщини. В 1812 р. розгромив москалів під Бородіном і помаширував на Москву. Але тут, в снігах Московії, заломилася сила його »Великої Армії«, що її винищив відворот зпід Москви. Похід Наполеона на Москву стрічало українське дворянство з надією, що розгром Росії, принесе визволення Україні. Сталося інакше. Під Москвою погасла зоря воєнного щастя Наполеона. Поразка під Липськом (1813), а відтак під Ватерльо (1815) припечатала долю великого переможця держав та народів. Засланий на безлюдний острів св. Олени, помер тут, не докінчивши своїх спогадів...

Падура Тимко, польсько-український поет (1801—1871), писав по українськи для прихилення українських народніх мас до польського повстання. Його »Українки з імлюю« (»думки« та »шумки«), видані вперше в 1844 р. на довго перед тим ходили в відписах по Правобережжю й мали великий вплив на т. зв. українофільство польської, правобережної шляхти. Як поет, належить Падура до т. зв. »української школи« в польській літературі.

Пальміра — оаза в сирійській пустелі, згадана тут як країна сонця, краси й ізобилля.

Пестель Павло (1793—1826), командант вятського, пішого полку, що стояв у Тульчині, організатор революційних військових груп, голова Південного Товариства, що в своїй революційній праці й теоріях уявляв собі майбутнє Росії в формі централізованої республіки. Згинув у Петербурзі на шибениці.

Пугачов Ємелян, донський козак (1744—1777), що в 1773-5 рр. підняв повстання козаків і селян над Уралом і Волгою, та проголосив себе царем Петром III, чоловіком Катерини II. Розбитий царськими військами, згинув у Москві, на шафоті.

Пушкін Олександр, найбільший російський поет (1799—1837), творець цілої низки поетичних творів з українською тематикою (м. і. «Полтава»).

Рилєєв Кіндрат, російський поет і громадський діяч (1795—1826), автор поем з українською тематикою, як «Войнаровський» та «Сповідь Наливайка», писаних на основі «Історії Русов». Як один з чоловік провідників російських декабристів, мав звязки й симпатії серед українців. По невдачному повстанню декабристів, згинув на шибениці.

Рубан Василь, збирач та видавець матеріалів до історії України (1742—1795), автор «Короткого Літопису Малої Росії з 1506—1776 р.».

Робеспієр Максиміліян, один з провідирів Великої Французької Революції (1758—1794). За безоглядний фанатизм навіть супроти своїх товаришів-однодумців, згинув під гільотиною.

Руссо Жан Жак, французький письменник і філософ (1712—1778), кинув людськості гасло повороту до природи й свободи почувань. Як речник широкого демократизму, підготував Велику Французьку Революцію.

Сталь Жермена (1768—1817), французська письменниця, дочка міністра Неккера, замужна за бароном Сталь-Гольштайном, вславилася, як авторка студії п. з. «Німеччина», та своїми сальонами, що в них збірався весь літературно-мистецький і політичний світ Парижа. Прогнана Наполеоном з батьківщини.

Суворов Олександр Васильович (1729—1800), російський полководець, що в 1799 р. прогнав французів з Горішньої Італії й тому був іменований «італійським князем».

Тальма Франсуа (1763—1826), найславніший драматичний артист Франції, часів Наполеона Бонапарте.

Шегерезада — «Казка Шегерезади» — тобто казка з «Тисячі й одної ночі» — збірника арабських, фантастичних оповідань, що творився на магометанському сході протягом X—XV ст. Казки «Тисячі й одної ночі», одна за другою оповідає княгиня Шегерезада й захоплюючи ними слухачів, в той спосіб рятується від смерти.

Якобіни — радикальний відлам французьких революціонерів, прозваний так від монастиря св. Якова в Парижі, що в ньому збирався клуб цього відламу. Оснований в 1789 р. у Версаю, в 1791 р. обняв провід Великої Французької Революції. Розв'язаний по смерті Робеспієра.

Якобінська шапка — прозвана теж «шапкою свободи», або «фригійською шапкою», до Революції була накриттям голови галерників-в'язнів у Марсилії. Підчас Революції й по ній стала її символом подібно, як Марселеза» стала Гимном Революції.

„УКРАЇНЬСЬКА БІБЛІОТЕКА“

Виходить щомісяця в об'ємі 8 аркушів друку.

Досі вийшли такі твори:

1. *Д. Мордовець*: Гайдамаки т. I.
2. *Д. Мордовець*: Гайдамаки т. II.
3. *М. Гоголь*: Страшна Помста
4. *В. Радич*: Максим Залізник т. I.
5. *В. Радич*: Максим Залізник т. II.
6. *С. Даушків*: Опанас Тятива
7. *О. Турянський*: Син Землі т. I.
8. *О. Турянський*: Син Землі т. II.
9. *І. П. Гориньський*: Під прапори Хмельницького
10. *Галина Журба*: Зорі світ заповідають
11. *М. Голубець*: Вчорашня легенда
12. *П. Свій*: Степові оповідання
13. *І. Ольбрахт*: Розбійник Микола Шугай т. I.
14. *І. Ольбрахт*: Розбійник Микола Шугай т. II.
15. *В. Будзиновський*: Гремить
16. *В. Кархут*: Вістря в темряві. (сконф.)
16. а. *М. Голубець*: Рік грози і напій (друкується)
17. *А. Чайковський*: За живою
18. *І. Керницький*: Святоіванські вогні
19. *М. Голубець*: Гей, вигно село...
20. *О. Ю. Федькович*: Вибір творів
21. *Ю. Косач*: Сонце в Чигирині

ПЕРЕДПЛАТА:

місячно зл. 0'95, квартално зл. 2'60,
піврічно зл. 5'—, річно зл. 9'60.

АДРЕСА:

55 „УКРАЇНЬСЬКА БІБЛІОТЕКА“

Львів, ул. Косцюшка 1 а.

Чекове Конто П.К.О. 500,277. з допискою „У. Б.“

2p box

3,84
(1986)

2875

P. A.

м 2875_у

Косач Ю.

СОНЦЕ В
Чигирині